

תוכן:

1. הצעת אפ"ר לסיכום הדיון..... 1
2. מה שפרסמתי ב"יומן הרשת" מענה לשון:..... 2
3. תוספות אפ"ר, אלול תש"פ:..... 11
4. לקט מקורות בנושא..... 12

1. הצעת אפ"ר (אוריאל פרנק: info@maanelashon.org) לסיכום הדיון

(על בסיס הערת אמו"ר במילונו, אך בטרם קראתי את כל המקורות שבלקט שלקמנ):

לאחר כל פרק של התלמוד מופיעות המילים "הדרן עלך", ובסיום למוד מסכת נהוג לומר את נסח ה"הדרן" המדפס בסיום המסכת. כיוצא בדרך, יש נוהגים לומר בסיום קריאת התורה בשמחת תורה נסח "הדרן עלך אורייתא קדישתא" (א' יערי, תולדות חג שמחת תורה, עמ' 150).

משמעות המילה "הדרן" מערפלת מעט. ר' אליהו בחור במלון התלמודי "התשבי" הציג ש"הדרן" מלשון חזרה. יתכן ש"הדרן" הוא שם בצרוף פנוי: "חזרתנו" (= החזרה שלנו), כדברי רבי יעקב עמדין בהגהתו שם. יתכן שהוא הפעל הארמי "הדרן", כמו בדגמה הראשונה בערך זה, ופרושו: "חזרנו", והסימת "ן" מציינת גוף ראשון, "מדברים" בזמן עבר (ערוך השלם, ערך הדר³). בדומה לכך נתן להציע שפרושו "הקפנו, סימנו ללמוד מתחלה ועד סוף" (ראה ערך "הדיר"), או "חזרנו, התאמצנו ללמוד" (והשוה ללשון חז"ל בכתבות זו, סע"א "לחזור על הפתחים"; ואולי הוא מבנין פעל, ראה ערך "מהדר"). הרב שטיינזלץ מסביר ש"הדרן" היא צורת בינוני (שאין לה אח ורע בארמית התלמודית!), ופרושה: "אנו חוזרים", כלומר: "נחזור" בעתיד. כוון אחר הציג רבי חיים בן בצלאל מפרידברג, אחי המהר"ל מפראג, ש"הדרן" הוא שם עצם בצרוף פנוי: "הדרנו" (= ההדר שלנו; ראה הערכים "אדר" ו"אדרותא"). להרחבה, ראה: הרב פרופ' דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, א, עמ' קט-קלד.

1

1 יעוין בשני הערכים במילון ספיר:

הדרן¹ [נח]

גנדרן, מי שמתהדר בלבשו: ראה הדרן זה - בא לקונצרט עם כובע צילינדר וחליפת פראק!

הדרן²

1. [נח] קטע שאמן מבצע מחוץ לתכנית על-פי בקשת הקהל (בלועזית: בויס): הקהל ביקש מהזמר הדרן; השחקן זכה לתשואות "הדרן"
2. שוב, עוד הפעם! קריאה של קהל המבקש לחזור פעם שנייה על השמעת קטע במופע מוזיקלי
3. [ב] קריאת סיום בגמר לימוד של מסכת בתלמוד: הדרן עלך מסכת (= חזרנו עליך מסכת, כלומר: עוד נשוב ונלמדך)
4. [נח] דרשה שדורשים לכבוד סיום מסכת בתלמוד או בש"ס כולו

2. מה שפרסמתי ב"יומן הרשת" מענה לשון:

האם צריך לומר "בלי נדר הדרן עלך"?

http://blog.maanelashon.org/2018/01/blog-post_31.html

מצאתי במרשתת את שלוש התשובות האלה בנושא זה:

1. <https://daf-yomi.com/qna.aspx?catid=5>

או <http://daf-yomi.com/qna.aspx?PagelId=11> :

האם צריך לומר "בלי נדר הדרן עלך"?

שאלה ?

לאחרונה שמעתי מישהו שאומר בסיום מסכת: "בלי נדר הדרן עלך מסכת...".
האם כך צריך לומר?
תודה!

תשובה !

תשובת הרב יעקב שכטר:

א. ישנם שני פירושים בכוונת המילה "הדרן" עלך. יש המפרשים מלשון נחזור עלייך, כלומר לאחר שסיימנו את המסכתא או מבטיחים לחזור עליה. וזה דומה למשפטים הבאים: "דעתן עלך" ו"לא נתנשי מינך" (דעתנו עלייך ולא נעזבך). הפירוש השני הוא מלשון הוד והדר, כלומר ה"הדר" שלנו עלייך, את מתהדרת ומתפארת בנו. חיזוק גדול לפירוש השני הוא ההמשך "והדרך עלן" וכי הכוונה שהמסכת תחזור עלינו? בודאי הכוונה היא שההדר שלך עלינו ובך אנחנו מתהדרים, ואין לחלק את משמעות המשפט לשניים.

ב. כמובן שלפי הפירוש השני אין שום טעם לומר בלי נדר, הרי הוא קובע מציאות עכשווית שהמסכת מהדרת אותנו ומתכבדים או בה בלימודה ובידיעתה. אלא יש מי שחשש לפירוש הראשון שהוא מבטיח לחזור, והרי זה נדר, ולא נדר סתם, אלא נדרי מצווה החמורים שהפרתן קשה ולא תמיד אפשרית, על כן בחר להוסיף בלי נדר.

ג. אמנם ברור שאין כך המנהג. הלא סיומי מסכת נערכים ברבים מאות שנים ויותר על ידי אלפי ורבבות עמך ישראל, על ידי תלמידי חכמים בעלי הוראה ובפניהם, ומעולם לא שמענו ולא ראינו לחשוש לזאת. וצאי לך בעקבי הצאן, אם הלכה רופפת בידך, "פוק חזי מאי עמא דבר" (צא וראה איך העם נוהג).

ד. ייתכן שהסיבה שלא חששו לזאת היא מפני שזה נאמר בלשון רבים, שהציבור יחזור, ודי בכך שאחד מכל הציבור אי פעם יחזור. ייתכן גם שמפרשים זאת במובן של הבעת רצון, כאילו ולוואי ונזכה לחזור עלייך. ייתכן וברור לנו שהעיקר הוא הפירוש השני, ולפיו זו הוספה חסרת פשר. יתכנו גם נימוקים נוספים שאין כאן המקום לפרטם.

ה. על כן נראה שראוי להמשיך ולנהוג ככל העולם ולא להוסיף בלי נדר. ומכל מקום החושש לנדר, יאמר בפעם הראשונה בלחש בלי נדר, ללא שיישמע באוזני אחרים, ומן השמיים בוודאי יקבל שכר על יראת חטאו באופן של

התחשבות במנהג ישראל שלא לחדש בהם דבר מדעתנו. (בנותן עניין להזכיר את המחלוקת בראשונים האם מותר לדוך מלח ביו"ט לצורך הסעודה, יש מתירין ויש אוסרים ומעדיפים לאכול את סעודתם תפילה ולא להיכנס לחשש מלאכה האסורה ביו"ט. התוס' במסכת ביצה דף יד. כתבו בלשון בלתי אופיינית לחלוטין לבעלי התוס': "המחמיר לדוכן מערב יום טוב הרבה ביחד - יתברך באלוקים ובשם המיוחד". ומבארים שם הפרשנים, שאותו אחד שאוכל תפל לא זכאי לברכה זו למרות יראת חטאו, אלא דווקא זה שזכר ודך מעיו"ט, והוא גם מכבד את היו"ט בסעודה טעימה, גם מחמיר, וגם לא מושך תשומת לב לחומר...).

2. <http://din.org.il/2014/02/27/%D7%94%D7%93%D7%A8%D7%9F-%D7%A2%D7%9C%D7%9A-%D7%95%D7%9B%D7%95-%D7%91%D7%9C%D7%99-%D7%A0%D7%93%D7%A8/>

רבני בית ההוראה

כ"ו אדר א' ה'תשע"ד

שלום וברכה. כשמסיימים פרק בגמ' שמעתי שצריך לומר ג' פעמים "הדרן עלך פרק פלוני בלי נדר". האם זה נכון?

תשובה:

שלום רב,

מקור הסיבה שיש שאומרים הדרן עלך פרק פלוני בלי נדר. הוא מהגמ' בנדרים (ח,א) האומר אשנה מסכתא זו הרי זה נדר. לכן יש שאומרים בלי נדר. אולם מעיקר הדין אין צורך לומר בלי נדר. וכתב בשו"ת מנחת שלמה (ח"א סי' צא אות כ') על הגמ' בנדרים "הרוצה שלא יתקיימו נדריו כל השנה יעמוד בראש השנה ויאמר כל נדר שאני עתיד לידור יהא בטל". ומסקנת הגמ' שם שרק אם הוא זוכר בשעת הנדר זה מועיל.

ויחד עם זה הוסיף שם: "ברם נלע"ד דלענין זה דנקטינן שכל האומר אשנה פרק זה נדר גדול נדר לאלקי ישראל, והוא הדין במי שאומר לעשות חסד עם חבירו ושאר מצוות דאפי' לא אמר ממש בלשון נדר והתחייבות אפי"ה דינו כנדר משום דרשא דבפיך זו צדקה, וה"ה לשאר מצוות עיין בר"ן נדרים דף ח' ע"א ובריטב"א, – מסתבר דשפיר מהני מה שרגילים להתנות בערב ר"ה וביהכ"פ דאינו רוצה כלל שיהי' נדר, דכיון שהוא עצמו הרי אין כוונתו כלל לנדר או שבועה ורק התורה עשאתו כנדר, ולכן בכה"ג שגילה דעתו מקודם והתנה בפירוש דאינו רוצה כלל שיהי' נדר מהיכ"ת נימא שאף בכגון דא ה"ז נעשה נדר גם נגד תנאי מפורש שהתנה בריש שתא דאינו רוצה שיהא נדר, ולכן נלע"ד דכל שהוא אומר סתם ולא בלשון נדר הרי זה חשיב כאומר בפירוש בלי נדר."

3. אמירת "הדרן עלך" בסיום מסכת - ישיבת כסא רחמים

הרב גיא מור

הפירוש הנכון הוא ההדר (הפאר והכבוד) שלך עלינו (עיין דניאל ד, כה) שזכינו ללמוד ולחדש על מסכת זו, וההדר שלנו עליך שעוד אדם למד מסכת זו, כידוע בסיפור על מסכת חגיגה שהובא בספר מנורת המאור (פרק חמישי) וזה לשונו: מעשה בְּחִסְדֵי אֶחָד שֶׁהָיָה מְתִיחַד בְּמָקוֹם אֶחָד וְהָיָה לְמַד בּוֹ בְּמִסְכַּת חֲגִיגָה. וְהָיָה מְהַפֵּךְ בָּהּ וּמְהַדְרָה כְּמָה פְּעָמִים, עַד שֶׁלָּמַד אוֹתָהּ הֵיטֵב וְהִיטֵב שְׂגוּרָה בְּפִיו וְלֹא הָיָה יוֹדֵעַ מִסְכַּתָּא אַחֲרַת מִן הַתְּלֻמוּד וְהָיָה שׂוֹגֶה בָּהּ כָּל יְמָיו. כִּינֵן שֶׁנִּפְטָר מִן הָעוֹלָם, הָיָה בְּבֵיתוֹ לְבַדּוֹ וְלֹא הָיָה שׁוֹם אָדָם יוֹדֵעַ פְּטִירָתוֹ. בָּאָה דְמוּת אִשָּׁה אַחַת וְעָמְדָה לְפָנָיו וְהָרִימָה קוֹלָהּ בְּבִכּוֹ וּמְסַפֵּד וְתַרְבָּה אֲנָחְתָה וְצַעֲקָתָה, עַד אֲשֶׁר נִתְקַבְּצוּ הַהֲמוֹן וְתֹאמְרוּ לָהֶם: סִפְדוּ לְחִסְדֵי הַזֶּה וְקַבְּרוּהוּ וְכַבְּדוּ אֶת אַרְוֹנוֹ וְתִזְכְּרוּ לְחַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא, שְׂזָה כְּבֹדְנֵי כָּל יְמָיו וְלֹא הָיִיתִי עֲזוּבָה וְלֹא שְׂכוּחָה. מִיָּד נִתְקַבְּצוּ כָּל הַנְּשִׁים וַיֵּשְׁבוּ עִמָּה וְעָשׂוּ עֲלֵיו מְסַפֵּד גָּדוֹל וְעֲצוּם וְהֶאֱנָשִׁים הַתְּעַסְקוּ בְּתַכְרִיכָיו וְכָל צָרָכֵי קְבוּרָתוֹ וְקַבְּרוּ אוֹתוֹ בְּכַבּוֹד גָּדוֹל. וְאוֹתָהּ אִשָּׁה בּוֹכָה וְצוֹעֲקָת. אָמְרוּ לָהּ: מַה שָּׂמַךְ: אָמְרָה לָהֶם: חֲגִיגָה שְׁמִי. כִּינֵן שֶׁנִּקְבַּר אוֹתוֹ חִסְדֵי נְעֻלְמָה אוֹתָהּ הָאִשָּׁה מִן הָעֵין. מִיָּד יָדְעוּ שֶׁמִּסְכַּת חֲגִיגָה הִיְתָה, שֶׁנִּרְאִית לָהֶם בְּצוּרַת אִשָּׁה וּבָאָה בְּשַׁעַת פְּטִירָתוֹ לְסַפֵּד לוֹ וְלִבְכּוֹתוֹ וְלִקְבְּרוֹ בְּכַבּוֹד, עַל שֶׁהָיָה שׁוֹנֶה אוֹתָהּ תְּמִיד וְשׂוֹקֵד לְלַמֵּד בָּהּ. עַד כֹּאן.

ולפי הבנת כבוד תורתו שהוא לשון חזרה מאי "הדרן עלך", וכי המסכת תחזור ותלמד אותנו?! ולכן אין כל טעם באמירת "בלי נדר."

עכ"ל.

מפליא אותי שכל המשיבים התעלמו מהניתוח הפשוט של "הדרן" = "חזרנו, שהוא הפירוש הראשון המובא בערך סיום מסכת – ויקיפדיה :

טקסט ההדרן השתנה עם השנים, אך כיום הנוסח המופיע בסופם של רוב ספרי הקודש הוא כדלהלן (בתור דוגמה, ננקטה מסכת ברכות). (הטקסט מנוקד, ולאחר כל קטע טקסט ניתן הסבר למקורו ומשמעותו.

"הַדְרָן עֲלֶיךָ מִסְכַּת בְּרִכּוֹת וְהַדְרָךְ עֲלֶיךָ, דַּעְתָּן עֲלֶיךָ מִסְכַּת בְּרִכּוֹת וְדַעְתָּן עֲלֶיךָ. לֹא נִתְנַשֵּׂי מִיְנֶךָ מִסְכַּת בְּרִכּוֹת וְלֹא תִתְנַשֵּׂי מִיְנֶךָ, לֹא בְּעֲלָמָא הָדִין וְלֹא בְּעֲלָמָא דְאַתֵּי." חוזרים על טקסט זה 3 פעמים.

ההסבר הנפוץ לקטע זה הוא תרגום מילולי, ללא התחשבות במשחקי מילים אפשריים:

חזרנו עלייך מסכת ברכות וחזרת עלינו. דעתנו עלייך מסכת ברכות ודעתך עלינו. לא נשכח ממך מסכת ברכות ולא תשכחי מאיתנו, לא בעולם הזה ולא בעולם הבא.

כל מי שלמד פרק בדקדוק הלשון הארמי יודע ש"צורות הפעל הארמיות בזמן עתיד – כמו המקבילות להן בעברית – נוצרות על ידי הוספת תחיליות בכל הצורות... אותיות אית"ן) מתוך המדריך למשתמש בס'יעתא לתלמודא, עמ' 13), לכן העדר אות תחילית לציון זמן עתיד ("אותיות אית"ן+ל") בפועל" הדרן "מלמד שאין זה עתיד. ואכן כך הוא בארמית של התלמוד הבבלי כמופיע למשל בספר הדקדוק של אמו"ר "דיקא נמי" (עמ' 63 ואילך).

על מה, אם כן, הסתמכו המשיבים הנ"ל, שהבינו שאם "הדרן" הוא פועל, זמנו הוא בעתיד?

הפירוש "נחזור" מיוחס לרבי חיים בן בצלאל מפרידברג בערך הנ"ל סיום מסכת – ויקיפדיה :

פירוש נוסף נתן רבי חיים בן בצלאל מפרידברג,^[5] שפירש את הקטע בהסתמך על דו-המשמעותיות של חלק מהמילים, ובעיקר ההבדל בין השורש ה-ד-ר בארמית בבלי שמשמעותו חזרה ובין אותו השורש בעברית:

נחזור עלייך מסכת ברכות, והדרך יהיה שרוי עלינו. דעתינו תהיה נתונה לך מסכת ברכות, והשגחתך תהא שרוייה עלינו. לא נשכח אותך מסכת ברכות, ולא תשכחי אותנו, כזוג אוהבים.

גם במהדורת התלמוד של הר"ע שטיינזלץ יוחס פירוש זה לנ"ל:

ה"הדרן" הוא נוסח דברי החתימה המסורתיים הנאמרים כשעת סיום מסכת, בפרט כעשיית סעודת סיום תגיית (עצם המנהג לעשות סעודה עם גמר לימודה של מסכת, עתיק הוא ונוכר כבר בתלמוד).
נוסח זה מופיע בסיומי הספרים במשך מאות שנים אחדות, וקטעים ממנו היו נאמרים עוד קודם לכן.
המלה "הדרן" יכולה להתפרש במשמעות כפולה. הדרן פירושו: חוזרים אנו, כלומר זוהי הבטחה לשוב ולחזור על מסכת זו. אך הדרן נתפרש גם: הָרְנָנו הוא בתלמוד תורה, ומאחר שאנו הגנו לומדיה הרי אנו אף כבודה של תורה, ולכן – "הדרן עלך" – הדרנו עליך (ספר החיים לר' חיים ברי' בצלאל אחי המהר"ל).
הזכרת עשרת שמותיהם של בני פפא מופיעה לראשונה כנראה בספר "שלשלת הקבלה" כסגולה כנגד השכחה. על צירוף שמות זה נאמרו פירושים קדומים. היו שסברו כי עשרה אלו היו בניו של חכם אחד (רב פפא הקדמון, שחי בזמנו של רב) ומשום שזכה לעשרה בנים סמוכים מזכירים שמו ושמותיהם. בשלשלת הקבלה מסופר כי היה עורך להם סעודה עם סיום מסכת. ר' משה איסרליש מפרש בדרך הדרוש את הזכרת שמות אלה כולם, כאשר כל אחד מעשרת החכמים הללו מסמל בשמו אחת מעשרת הדברות, או אחד מעשרה מאמרות שבהם נברא העולם.
נוסח הקדיש הנאמר בסוף הוא נוסח מורחב של קריש דרבנן הנאמר רק בהודמנויות מיוחדות. כאן מובא נוסח הרמב"ם.

התפלאתי איך ייתכן שבקי בלשון (מחבר ספר הדקדוק "עץ חיים") (יטעה בדבר כה פשוט?

ואכן כשפתחתי את ספרו, שמחתי למצוא שהוא כתב דברים אחרים מאלה שיוחסו לו.

הנה הקטע שמצאתי בספר החיים, ואם טעית, אודה למי שיאיר עיניי.

י' עשותו עד העולם. ולפי שהתלמוד אינו מהודר רק אצל ישראל וכן ישראל אינם מהודרים לפני השם יתברך רק בשביל התורה שבעל פה שהיא הסי' המובהק המבטיח המבדי' בין ישראל לעמים כמו שאפרש בסמוך. ה' ע' כן אנו נוהגין לומר בכ' סיום מסכת הדרן עלך והדרך עלן גם אין מי שנותן דעתו על התורה שבעל פה שלא תשכח חס ושלום רק אנו וזהו דעתן עלך. וכן התורה שבעל פה הוא המגינה ע' ישראל ולכך נקראת גמרא א' שהוא ר"ת של גבריא"ס מיכא"ס רפא"ל אוריא"ס לומר כי העוסק בגמרא חונה מלאך ה' סביב לו להצילו מימינו מיכאל ומשמאלו גבראל, ומלפניו אוראל, ומאחוריו רפאל, ועל ראשו שכינת א' הבוחר בדברי חכמים. וזהו דעתך עלן כלומר השגחתך עלן. והואיל וישראל והתורה שבעל פה הן שני תאמי צבייה ראוי שלא יתנשו זה מזה לא בעלמא דין ולא בעלמא דאחי, ולהיות שהתלמוד אינו חביב ומהודר כל כך רק אצל בעלי התורה אבל לא אצל יושבי הקרנות ע"כ אנו מודים ששם חלקינו מיושבי ב"ד ולא שם חלקינו מיושבי הקרנות ה' ואנו רואים שהלוחות הראשונים שכתבם השם יתברך נשתברו ולא נתקיימו רק הלוחות האחרונות

- (ב) מה שלא הקדים פרשת נדרים עם וידבר.
 (ג) טעם לחכמי התלמוד שנקראו חכמי האמת.
 (ד) כיאור יפה וטעם להדרן עלך וכיו' שנאמר בסיום המסכתא.

מי שדן באופן מעמיק ומדוקדק בנושא זה הוא פרופ' מירון לרנר במאמר זה.

ראו בעמודים 168 - 169, ובמיוחד בהערה 30 עד תומה:

כידוע, נחלקו חכמי ישראל משלהי ימי-הביניים ועד תחילת העת החדשה בפירושו של מונח זה.²⁶ ר' אליהו בחור, בעל ספר התשבי, ערך הדר, פירש את הפועל הדר "לשון חזרה",²⁷ ואילו ר' חיים ב"ר בצלאל, אחיו של המהר"ל מפראג, פירשו "מלשון הידור".²⁸ על אף העובדה שרבים מחכמי ישראל פירשו מונח זה ב"לשון הידור וקילוס",²⁹ יש להבהיר שעומק פשוטו של מונח זה ושל הפועל הדר כפי שעולה מדברי רב האיי גאון הוא כדעת ר' אליהו בחור, "לשון חזרה", וכפי מה שכתב בהדיא על נסיבות אמירת ההדרן: "כשאדם גורס פרק [אחד] וחוזר עליו כמנהג דרגילין רבנן, למימר: 'הדרנא עלך' [= חזרנו עליך]".³⁰ הווי אומר: דברי רב האיי גאון, שהם בלא ספק

25. תשובות רב שר שלום גאון, מהדורת וינברג, ירושלים תשל"ו, עמ' קטז, סימן צג: "הילכך כי ידע הלכות נדרים, אפי' אין בידו אלא חמשים פרקים, מפיר נדרים, אפי' עשרי' פרקים". לענ"ד, משמע מילת "בידו", שלמד את הפרקים בעל-פה.
26. ראה ד' שפרבר, מנהגי ישראל – מקורות ותולדות, א, ירושלים תש"ן: "ההדר שב'הדרן'", עמ' קלב-קלג; "על עטרת ספרי תורה בשמחת תורה", עמ' קכט-קל.
27. מהדורת ר"א הרשטיק, סיגט תר"ע, יט ע"א. ונפלה שם טעות דפוס, "בסוף כל פסוק", והובא אל נכון בספר התשבי דפוס הראשון, איזנא ש"א, במהדורת הפקסימיליה של מ' קרופ, ירושלים תשס"ב: "בסוף כל פרק". לכאורה, ניתן ללמוד מכאן שר' אליהו בחור, שעיקר פועלו היה באיטליה במאה ה"ט" (נפטר בשנת 1549), לא הכיר את אמירת ההדרן שבסיוס לימוד המסכת התלמודית. אולם עדיין צריך לעיין בדבר משום שכפי שראינו לעיל, כבר נדפס ההדרן בסוף שתי מסכתות של הבבלי בדפוס בומברגי בוונציה! נמצא שאין צורך בהערותו של שפרבר (לעיל, הערה 26), עמ' קל, הערה 6. והשווה שם, עמ' קלב, שו' 8. ראה גם דבריו המאירים: בד"ד (בכל דרכיך דעהו) 16 (תשס"ה), עמ' 25-44.
28. הביאו הרב הרשטיק (לעיל, הערה 27) בפירושו.
29. ר' מרגליות (לעיל, הערה 6), עמ' 11-13 [= ניצוצי אור, ירושלים תשכ"ה, עמ' 225-226]; ר"ש ליברמן, "קלס קילוסין", עלי עי"ן: מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאת לו שבעים שנה, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 81, הערה 77 [= מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 439], עיין שם היטב; ט' פרשל, "הדרן עלך", סיני ע (תשל"ב), עמ' קצה; הנ"ל, "בדבר נוסח ההדרן", סיני צ (תשמ"ה), עמ' רצב; ד' שפרבר (לעיל, הערה 26). תן דעתך ששפרבר סבור שלשון הדרן עלך "מכוון לרמוז לשתי המשמעויות גם יחד". והשווה: להלן, הערה 31; להלן, ליד ציון הערה 104.
30. כך פירש רח"י קאהוט, ערוך השלם, ערך הדר ג'. ואכן זהו התרגום הנהוג בתלמוד בבלי, עם תרגום עברי ופירוש חדש, חלופי גרסאות ומראי מקומות שבעריכת מהר"ן אפשטיין – אבבא קמא; ב. בבא בתרא; ג. בבא מציעא – ירושלים 1952-1960, והשווה שפרבר (לעיל, הערה 26), ראש עמ'

המקור הקדום ביותר לתולדות ההדרן, משמיטים את הבסיס מתחת לפירושו של ר"ח ב"ר בצלאל.³¹

יתרה מזו! לולי דמסתפינא, הוה אמינא שנוסח ההדרן שנשתמר בתשובת רב האי מקפל בתוכו עדות חיה מכלי ראשון לדרך הלימוד והשינון של הטקסט התלמודי בתקופת הגאונים. אין ספק כי דברי הגאון, "גורס פרק [אחד] וחוזר עליו", מכוונים ללימוד פרק אחד מן התלמוד הבבלי בעל פה.³² נראים הדברים שלשונו הגרעינית של נוסח ההדרן שבתשובת רב האי, "[נ]הדר מר עלה, הדרנא עלך", מעידה על הקשר המיוחד בין התלמיד לרבו הגרסן בשעה שסיים בהצלחה את חזרתו על הפרק שלמד בעל פה. נמצאנו למדים שראשיתו של ההדרן בלימודם של פרקים מן התלמוד הבבלי בעל פה. עוד נראה לשער שאין מדובר כאן כלל בהעמקת החומר הנלמד ובפירושו אלא בקליטתו על ידי הזיכרון בלבד. הווי אומר: יש לתרגם את דבריו של התלמיד ולהמחיש את המסגרת בה נאמרו, לפי השלבים דלהלן:

- קלג. בפירושו הראשון, כתב: "גמרנו לקרא אותך" (שם, סוף עמ' קלב), אך אין הדברים נראים במהדורת שוטנשטיין של תרגום התלמוד לאנגלית שבהוצאת חברת Artscroll תורגם: We shall return to you! ושמה לשון זו באה בעקבות תוספת ההסבר של א' אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים תשל"ז,⁷ ע"ג, ערך הדרן 3: "כלומר: עוד נשוב ונלמדך". וראה להלן, הערה 39 [הערת מע"פ]. דומה שהרב יוסף משאש, ספר מים חיים, שאלות ותשובות... פאס תרצ"ד [= דפו"צ, ירושלים תש"ס], קנג ע"ב, סימן קפ, הוא הראשון שתרגם ברוח זו: "שנחזור עוד עליך".
31. שפרבר (לעיל, הערה 26), סוף עמ' קלב, מסתמך על הנוסח "הדרן עלך", הרגיל בכתבי היד השלמים (המאוחרים!) כדי להצדיק את פירושו של אחי המהר"ל. וראה גם להלן, הערה 56.
32. כך נראה להסיק ממסקנתם הברורה של החוקרים: י' ברודי, "ספרות הגאונים והטקסט התלמודי", מחקרי תלמוד א (תש"ן), עמ' 291: "גרס' מיוחד ללימוד בעל-פה (וכנראה, ללימוד התלמוד דווקא)"; י' זוסמן, "תורה שבעל פה' פשוטה כמשמעה – כוחו של קוצו של יו"ד", מחקרי תלמוד ג (תשס"ה), עמ' 250, הערה 21, ונספח א, שם, עמ' 356-357; א' וייסברג, "על שכ"ח במשמעות 'שכחה' בארמית שבתלמוד הבבלי", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 369, הערה 19, ועיין שם היטב בהערה 20. נ' דנציג, "מתלמוד על פה לתלמוד בכתב – על דרך מסירת התלמוד הבבלי ולימודו בימי הביניים", בר-אילן ל-לא (תשס"ו), עמ' 58, עמד על עניין זה אך בהיסוס מה, "כנראה". והשווה לדבריו, שם, עמ' 78-80, ואכמ"ל. לכאורה, סיוע גדול להסברו הפילולוגי של ברודי על פי הגר"ש ליברמן (עיין שם, הערה 7) עולה ממדרש איכה רבתי א:א, מהדורת בובר, עמ' 93: "למה נאמרה מגילת קינות באל"ף ב"ת? כדי שיהיו נגרסין בפי המקוננים". אולם השווה זוסמן, עמ' 357.

המקור הקדום ביותר לתולדות ההדרן, משמיטים את הבסיס מתחת לפירושו של ר"ח ב"ר בצלאל.³¹

יתרה מזו! לולי דמסתפינא, הוה אמינא שנוסח ההדרן שנשתמר בתשובת רב האי מקפל בתוכו עדות חיה מכלי ראשון לדרך הלימוד והשינון של הטקסט התלמודי בתקופת הגאונים. אין ספק כי דברי הגאון, "גורס פרק [אחד] וחוזר עליו", מכוונים ללימוד פרק אחד מן התלמוד הבבלי בעל פה.³² נראים הדברים שלשונו הגרעינית של נוסח ההדרן שבתשובת רב האי, "[נ]הדר מר עלה, הדרנא עלך", מעידה על הקשר המיוחד בין התלמיד לרבו הגרסן בשעה שסיים בהצלחה את חזרתו על הפרק שלמד בעל פה. נמצאנו למדים שראשיתו של ההדרן בלימודם של פרקים מן התלמוד הבבלי בעל פה. עוד נראה לשער שאין מדובר כאן כלל בהעמקת החומר הנלמד ובפירושו אלא בקליטתו על ידי הזיכרון בלבד. הווי אומר: יש לתרגם את דבריו של התלמיד ולהמחיש את המסגרת בה נאמרו, לפי השלבים דלהלן:

- קלג. בפירושו הראשון, כתב: "גמרנו לקרא אותך" (שם, סוף עמ' קלב), אך אין הדברים נראים במהדורת שוטנשטיין של תרגום התלמוד לאנגלית שבהוצאת חברת Artscroll תורגם: We shall return to you! ושמה לשון זו באה בעקבות תוספת ההסבר של א' אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים תשל"ז,⁷ ע"ג, ערך הדרן 3: "כלומר: עוד נשוב ונלמדך". וראה להלן, הערה 39 [הערת מע"פ]. דומה שהרב יוסף משאש, ספר מים חיים, שאלות ותשובות... פאס תרצ"ד [= דפו"צ, ירושלים תש"ס], קנג ע"ב, סימן קפ, הוא הראשון שתרגם ברוח זו: "שנחזור עוד עליך".
31. שפרבר (לעיל, הערה 26), סוף עמ' קלב, מסתמך על הנוסח "הדרן עלך", הרגיל בכתבי היד השלמים (המאוחרים!) כדי להצדיק את פירושו של אחי המהר"ל. וראה גם להלן, הערה 56.
32. כך נראה להסיק ממשקנתם הברורה של החוקרים: י' ברודי, "ספרות הגאונים והטקסט התלמודי", מחקרי תלמוד א (תש"ן), עמ' 291: "גרס' מיוחד ללימוד בעל-פה (וכנראה, ללימוד התלמוד דווקא)"; י' זוסמן, "תורה שבעל פה' פשוטה כמשמעה – כוחו של קוצו של יו"ד", מחקרי תלמוד ג (תשס"ה), עמ' 250, הערה 21, ונספח א, שם, עמ' 356-357; א' וייסברג, "על שכ"ח במשמעות 'שכחה' בארמית שבתלמוד הבבלי", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 369, הערה 19, ועיין שם היטב בהערה 20. נ' דנציג, "מתלמוד על פה לתלמוד בכתב – על דרך מסירת התלמוד הבבלי ולימודו בימי הביניים", בר-אילן ל-לא (תשס"ו), עמ' 58, עמד על עניין זה אך בהיסוס מה, "כנראה". והשווה לדבריו, שם, עמ' 78-80, ואכמ"ל. לכאורה, סיוע גדול להסברו הפילולוגי של ברודי על פי הגר"ש ליברמן (עיין שם, הערה 7) עולה ממדרש איכה רבתי א:א, מהדורת בובר, עמ' 93: "למה נאמרה מגילת קינות באל"ף ב"ת? כדי שיהיו נגרסין בפי המקוננים". אולם השווה זוסמן, עמ' 357.

נראה שהדרך היחידה להסביר זאת כעתיד זה אם נפרש ש"הדרן" היא צורת בינוני (בדיקא נמי עמ' 64 מובאת הצורה "הדרן" כבינוני לרבות, אך לרבים הוא בבבלי עם יו"ד: הדר/הדרין).

אך אפשרות זו בהערות 39, 56 במאמר הנ"ל נדחית, ומסקנתו היא שהמשמע המקורי של "הדרן" פירושו "חזרנו".

במהלך דיונונו לעיל, הבהרנו ששני הפירושים לשמו של ההדרן אינם מעורר אחד. מקורה של תיבה זו בפועל הארמי הד"ר שמשמעותו הכללית היא 'חזר', ובסוגיה שלפנינו 'חזרה ושינון של פרק תלמודי שלם': "הדרן עלך [= חזרנו עליך]". ואכן, כך

102. תן דעתך שהוראה זו, "ג' זמנין", באה לפני תפילת "יהי רצון" כבר בתשובת רב האי גאון שבספר האשכול. עיין שם, עמ' 160, שו' 13.
103. ראה דבריו של ר' יוסף פינאטניצקי, בעל שארית יוסף, המובאים אצל א' ארנד (לעיל, הערה 13), סוף עמ' 18 (וצ"ל בריש שו' 2: חקירת), ובמקורות שצינו שם בהערה 8.

לתולדות ה"הדרן"

עולה משימושה הקדום של תיבה זו בתשובת רב האי גאון, שהנציח את צורתה המקורית של פעל זה, "הדרנא", שקוצרה ברבות הימים לצורה הבלבולית השכיחה "הדרן".

בדורות יותר מאוחרים, קיבל הפועל הארמי הד"ר (= חזר) משמעות חדשה מתוך היקש למשמעותה של תיבת הדר העברית, 'הידור'. אולם ניתנת האמת להיאמר שפירוש חדש זה אינו אלא "דרך דרוש".¹⁰⁴

אגב, בהערה 34 במאמר זה מובא אישוש וביסוס למסורת הקריאה של המילה "מר" - "מור":

34. חגיגה בסוף פרק ב, ע"פ f2(2) 15. וראה להקו, הערה 36. בשירי הגניזה ה"ל: "מור". תיבה זו, שהועתקה בידי יד אחרת גם במקום הפניו שבתחילת השורה, משקפת את הגייתו של תואר הכבוד מר. וכפי שהעיר הרב א' אורנשטיין, אנציקלופדיה לתארי-כבוד בישראל, ג, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 1625-1626, כתיב זה משקף את מסורתם של בני עדות המזרח עד ימינו, ובהן תימן, צפון אפריקה וחלב, המבטאים את המילים הקמוצה כחולם בתוארי כבוד, כגון: "מר אבי" ו"מר חמי" בדומה להגייה האשכנזית mor או mawr. היגוי זה היה ידוע לר' אליהו בחור, הכותב: "ויש נוהגין לקרא מר בחולם" (ספר התשב"י, מח ע"א, ערך מר), אלא שדחה מסורת חיה זו על אתר בנימוק: "אם כן, למה לא נכתב בויו?". והנה אף על פי שההיגוי החי אינו זקוק לכתיב המלא בויו, שדרו בכל זאת עדויות שבכתב להגייה זו, כגון: "לכך הם אומרים אמר מר..." (מדרש תהילים ל, ה, מהדורת בובר, עמ' 236), ואילו בילקוט המכיר לתהלים, מהדורת בובר, עמ' 193, ולמלאכי, מהדורת גראינוף, עמ' 51: "אמר מור"; ספר הלכות פסוקות (= הלכות ראו), ראה דברי הרב אורנשטיין, שם, עמ' 1638, הערה 5; [אפרים] בר כנן [= כבוד גדול קדושת] מור שמריה הרב, שטר מבית-דינו של אפרים בן שמריה, אלינער ברקת, יהודי מצרים 1055-1007: על-פי ארכיון התעודות של אפרים בן שמריה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 148, שו' 3; וראה עמ' 162, שו' 1; כתב יד לטיני של ליקוטים מן התלמוד (MS Paris-Bibliothèque Nationale 16558) מן המאה ה"ג, ראה ח' מרחביה, "על עתיק מלים עבריות בכתב-יד לאטיני מן המאה השלוש עשרה", לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 266-267; ספר המנהיג לר' אברהם הירחי, מהדורת רפאל, עמ' קעב, שו' 55; שם ריו, שו' 12 ועוד, ועיין היטב בחילופי הנוסחאות שם; תלמוד בבלי ע"פ... דקדוק-סופרים השלם, מסכת יבמות, כרך שני, ירושלים תשמ"ז, עמ' קנו, שו' 31 [Aramaic, Ramat-Gan 2002, p. 708b]. אמור מעתה שהכתיב "מור" משקף את דיבורו החי של התלמיד הפונה אל רבו הגרסן (ראה להלן), ושליפי שעה השריד של מסכת חגיגה מן הגניזה (ראה להלן, הערה 68) הוא העדות הקדומה ביותר להגייה עתיקה זו, כך שאין לראותה גרסה משובשת. ונצטרף שהגרסה המופיעה אצל שפרבר (לעיל, הערה 26), עמ' קסט-קל, אינה אלא טעות דפוס. ר"ש אלבק, משפחות סופרים, ורשה תרס"ג, עמ' 96, השתעשע ברעיון כי "מור" היינו הקב"ה וכי הצירוף "נאדר מר" הוא "ענין תפלה להשי"ת... שיחזיר הטעות [!]. ונראים הדברים שפירוש דחוק זה נדחה על ידי ר"ח אלבק, עיין היטב במהדורת ספר האשכול, עמ' 160, הערה ח.

3. תוספות אפ"ר, אלול תש"פ:

א. הרב יהושע בוך <yebuch@walla.co.il> העיר:

כיוון ש"הדרן" (= חזרנו), אין לומר כן אלא לאחר חזרה ולימוד בפעם השנייה של המסכת, ולא לאחר הלימוד בפעם הראשונה.

ראשית, נראה לומר כי אף אם נסביר ש"הדר" שייך רק לחזרה, הרי שמי שמסיים מסכת פעם ראשונה, אך כל חלק וחלק (=עמוד/דף/פרק) של המסכת הוא למד יותר מפעם אחת -- הרי שבבואו לסיים, אכן רשאי גם הוא לומר "חזרנו עליך".

שנית, אפשר שהוא "חזרה" - על מה שלימדו המלאך (כ"כ ר"י רצהבי, כדלקמן, עמ' 34).

ברם, לדידי אין צורך בזה, כי "הדר" יכול להתפרש כ"טרח להשיג", וכיו"ב.

ראה עירובין ב:ו: אמר רבי אלעאי, ... וחזרתי על כל תלמידיו וביקשתי לי חבר, ולא מצאתי.

אגב, בכ"י ק' ופ': וחזרתי

וראה ההגדרה החמישית של מילון ספיר:

חֹזֵר

1. [תמ] שב, הולך אל המקום שיצא ממנו: והגיע לעכו וחזר (גיטין ז, ז)

2. [תמ] נשנה, עושה או נעשה פעם נוספת, עושה או נעשה שנית: אם אכל כחצי זית וחזר ואכל כחצי זית (כריתות ג, ב)

3. [תמ] שב למצבו הקודם: חזרו הדברים ליושן (ירושלמי ברכות כה)

4. [עח] (בדקדוק) שחל על עצמו, כגון בביטוי: פועל חזר הנושא פועל על עצמו, כגון מתלבש

5. [תמ] (על-) מחפש בשלמות, טורח להשיג דבר-מה, הולך ושב: דרכו של איש לחזור על אישה (קידושין ד)

ב. בשם הרח"ק מובא שהוא תפילה (ראה לקמן עמ' 28, הערה 6, ועמ' 34). כאמור, לפי הדקדוק, קשה לומר שהוא תפילה לעתיד, כי אין תחילית אית"ן המציינת את העתיד!

ברם, שמא אפשר להציע ש"הדרן" הוא ציווי בבניין פיעל (עם כינוי מושא למדברים), בו מבקשים מהמסכת שתחזר אותנו עליה (מעין "השיבנו ה' אליך"), ו"עלך" (בלשון זכר!) כלפי המסכת - לאו דווקא.

לפי הצעה זו, יש דגש חזק באות ד' והשווא – נע (בדומה למסורת תימן המוזכרת בעמוד 34 בדברי הרב רצהבי, המדגישה את הד', אמנם בדגש קל, לפי עדותו).

4. לקט מקורות בנושא

אות   תשבי   ההא   יט

תְּרִיזוּ כהן הדיוט פירוש כהן פשוט רוצה לומר שאינו כהן גדול וכן (שמואל א' י"ח) ואנכי איש רש ונקלה ואנא נבר מסכן והדיוט וכן (שם ב"ד) אחר פרעוש אחד כתר הדיוט חד וכן (בראשית כ"ח) אין זה כי אם בית אלקים לית דין אתר הדיוט והוא לשון יון אידוטו ובל"א גימיינער ובלעיו פריבאט.

תְּרַדְרָ נוהגין לכתוב כגמרא בסוף כל פסוק הדרן עלך פירוש חוזר כך **קשה לי על הנן** והדר הוא לשון חזרה ובדניאל וליקר מלכותי הדרי פירוש חזרתי.

תְּרִינָו מלה מורגלת בדברי רז"ל באמרם היינו הק היינו כך וכך ונגזרת מן ה"י ונוסף נון ואו כחולם לכנוי הנסתר על משקל ישנו כאילו אמר ה"י הוא ועל הרוב לא שמשו בו רק עם דלת המשמשת בראש במקום ש"ן או אשר כמו שכתבתי במלת די ובל"א דו איזט ובלשון רוטי אידעשט.

הַיֵּאֵד שמשו רז"ל במלה זו במקום איך כמו שפירש רש"י נבי יוסף והיאך יכול אני לבדי להרע לכם ובתרגום ירושלמי היך כמו (איוב כ"א) ואיך תנחמני הבל והיך תנחמוני. ויש מתרגמין היכרין כמו (תהלים י"א) איך תאמרו לנפשי היכרין תימרון לנפשי והוא מורכב מן היאך ודין כלומר איך זה.

הַיֵּכָן שמשו רז"ל במלה זו במקום אי' באמרם ומהיכן למדו לומר כן, וכן (שמות י"ב) ויקרא למשה ולאהרן לילה פירש רש"י צעק היכן משה שריו היכן אהרן שריו ונראה לי שהוא מורכב מן ה"י וכאן שהוא בתרגום ירושלמי איוה כמו (אסתר ט') ויאמר המלך אחשוורש לאסתר המלכה מן ה"י די אומה את ומן ה"י די

רגלי מבשר

בשרש הדיוט. כתנו בכללי תלמוד דהא דפגור נדנב ועשאו נקחא הדיוט הוא אפי' נדנב טיוכל לצא לידי אסור אצל

סיכא טעוטהו להנחתו לא ועיין באיגרות הפניני ז"ל.

בשרש הדר, נקטת סח"ס ל"י ח"ס בני צללאל פירוש נקטת זכיות ס"א פיג הדקן עלך ונלשון סידור ולפי פירושו לא קשה עוד הסין, ויסו נכאס טק נדנב דכוס פירוש כן וכן נוסדקין מן הנוסדקין פירשו טסוא ונלשון סידור מל"ס.

לאז לעזין.

הגהה. כתב קורין למי שמתקן טעותי הספר. כאן נכשל בטעות ההמון נלעג לשון שאומרים טעותים בלשון רבים מהנפרד טעות, והוא בלתי נכון כי הקיבוץ הוא טעות וכן ארז"ל ג' טעות עתיד לטעות שרה של אדום ועוד נפל בטעות בענין ביאור המלה שסבור הוא ששרשה ינה וזה רחוק וזר מאד לא יראה ולא ימצא ולא ננה עליו אור הלשון, אבל שרשו הגה מענין הגו רשע לפני מלך (משלי כה, ה) כאשר הוגה מן המסילה (שמואל ב' כ' י"ג) הגו סינים מכסף (משלי כה, ד) שכולם ענין הסרה והוא הנאות לשימוש זה השם הנרצה כאן.

הדר. הדרן עלך כתב פירוש חזר בך וק"ל על הגו"ן, והיא נון פשוטה כגוי הרבים מדברים בעדם כלומר חזרתנו עליך, וכן הדרן עלן שחוזר את עלינו ולא נסור א' מחברו, ומ"ש חזר בך אין לו ענין, גם מה שפירש הכתוב בדניאל (ד. לג) ולקח מלכותי הדרי חזרתי. שיבוש שא"כ הי"ל לומר הדרת כמש"ה שבחח והדרת, אבל אינו אלא מלשון פרי עץ הדר וענין תפארת. יגיד עליו רעו כי כתוב הדר הוא בראש אותה פרשה ולקח הדרי שאין לו פירוש אחר וק"ל.

היאך. כתב שהוא במקום איך ובת"י היך כמו איך, נעלם ממנו שכך הוא כחוב מפורש בדניאל (י. יז) והיך יוכל עבד אדוני זה.

הכי הרא. כמו כך והרבה בלשון גמרא הכי אמר רבא הכי אמרינן משמיה דפלוני ר"ל כך אמר פלוני. הכי והכי עבד כך וכך עשה פלוני, ומ"ש שהוא כמו מ"מ אינו כן ועמ"ש בשורש מקום בס"ד.

הני מלר. כתב שהוראתו כהוראת במד"א שהוא לשון משנה וזה לשון גמרא.

התר. אסור והתר אינן יוצאין ממשמע פשוטן וק"ל.

ורד. כתב ומזה נקראו החוטין וכו' ורדין, זה הדמיון רחוק. ולא נקראו ורדין אלא ורידין בחיריק מושך יוד אחר הריש. ומ"ש על המפרשים חבצלת רוז מהכתוב כשושנה בין החוחים, קל להשיב שאדרבה משם ראייה.

ורשט. הוא האבר החלול שאצל הקנה, קנה בלשון חז"ל ל גרנת יבלשון תורה גרון בל"א גורגל. ורשט בל"א שלונג אודר ר"ל גיד

[הדר יצחק, מאת ר' יצחק בן נתן נטע ווידלר](#) (שנת ה'ת"ש)

הדר יצחק

רשימת הספרים

רשימת הספרים הישנים

בית הלוי > עוה"הדר - סולובייצ'יק, יוסף דוב בן יצחק ואב הלוי

הדר זקנים > עבודי יחיא משה בן יצחק

הדר יעקב > ספרו יעקב חיים בן יצחק שלום

הדר עזר > מהדורה חדשה - שירים, יצחק בן יוסף

הדר עזר > שירים, יצחק בן יוסף

הדר והדר לבשת ארלנד, חוקמה אלכסנדר סנדר יצחק

הראשון לציון רבי יצחק קובו אוו גיני, הדר זקנים, המאוות הגד...

עץ הדר קוק, אברהם יצחק בן שלמה זלמן הכהן

ערוך השלחן > עוה"הדר - אסטרין, יחיאל חילק בן אהרן יצ...

פרי עץ הדר (עם תמונת בצבעים) > לירצון, יצחק מאיר בריכה בן...

פרי עץ הדר, אהרן, יצחק דוד בן נחום

פרי עץ הדר לירצון, יצחק מאיר בריכה בן שמחה בנם

פרי עץ הדר קראוני, יצחק

והטעמים אשו זכין להימים הטובים הם נכונים אהובים וברורים. וזו
לומדי חורה ובפרט חברות ש"ס יקחו ממנו ספרו בעין יפה לפאר בזה את
היומא טבא לרבנן בסיומי מסכתא.

לפי המבואר בספרו יש שני ביאורים להדרן: (א) פי' רב האי גאון והראשונים שזהו
מלשון הדרגא עלך. והב' פי' מוהרי"ח אחיו בהרי"ל מפראג שזהו מלשון הדור. ולכאורה לפי פי'
הראשונים אינו מתאים חיבת הדרן וצריך לומר הדרגא, ועוד דגם לשון הדרגא אינו מדויק
שוהו לשון עבר כמו נסע ונטלגא ריש דבריו, ולפי פירושם הוא לשון עתיד, שמבטיחים שנחזור
על למודנו, ולפי פי' מוהרי"ח מיושב. ואולי יש ליישב דאיצ' לנקד הדרגא אלא הדרגא והוא מלשון
הורה שלנו והיינו דכיון שבנוכה זה בבטיחים על הורת רמסכת בעשה זה לשם הדרגא ואפשר
כבר חיבת הדרן שזהו קיצור בלא הא', אבל צריך לומר כמיש רהיג הדרגא, ועיין מה שכתב
הרמב"ם בפיהמ"ש ריש חרומות על לשון לא יתרמו ע"ש.

והנני בזה הכר"ח לכבוד החורה.
איסר זלמן מלצר

→ 20 מתוך 80

ביאורים וחדושים לכל דברי הנוסח הדרן עלך וכו'

אחר השלמת המסכת יאמר זה ויועיל לזכרון בעזרת השם יתברך;

הדרן עלך. א. מסכת... ב. והדרך עלך. ג. דעתן עלך

א. הדרן עלך. בספר התשבי אות הרר כתב נוהגין לכתוב בגמרא בסוף כל פרק הדרן עלך פירוש חזון בך והרר לשון חזרה ובדניאל ד' וליקר מלכותי הדרי פירוש חזרתי ע"כ. ובש"ס בכ"מ הדר בלשון חזרה ברכות י"ג ג"א סוכה יו"ד כתובות ע' גדרים מ"א בבא מציעא ס"ה חולין קיג גדה ס"ה ועוד. ומצינו בש"ס ברכות ל"ח רבי חייא בר אבא כל תלתין יומין מהדר תלמודיה קמיה דר' יוחנן רביה. עוד בחולין פ"ו כריתות כ"ז ע"ש בתוספות ד"ה כל. ובתענית ח' דריש לקיש הוה מסדר מתני' ארבעין זמנין כנגד מ' יום שניתנה תורה ועי"ל לקמיה דר' יוחנן, רב אדא בר אהבה מסדר מתני' עשרין וארבע זמנין כנגד

→ 21 מתוך 160

וידוע שהתורה ניתנה למשה בתורת מתנה כראמר ר' יוחנן בנדרים דף ל"ח בתחלה היה משה למד תורה ומשכחה עד שניתנה לו במחנה. עוד בברכות דף ה'. ובגבי דין מתנה אמר רבא מתנה על מנת לחזור שמה מתנה, סוכה מ"א קידושין דף ו', ב"ב קל"ז. וכתב הרמב"ם מהל' זכיה ומתנה פרק ג' הל' ט' הנותן מתנה על מנת לחזור הרי זו מתנה, בין שהתנה לחזור מיד בין שהתנה לחזירה לזמן קצוב כו'. ע"י בש"ע א"ח סי' תרנ"ח. וזהו הכוונה הדרן עלך מלשון הדרא שוב וחזור כלומר שעוד נשוב ונלמוד המסכתא, ואין זה פטירתי עולמית כש"ס מנחות דף צ"ט שא"ל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל כגון אני שלמדתי כל התורה כולה מהו ללמוד חכמת יוגית קרא עליו המקרא הזה לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך והגית בו יומם ולילה. צא ובדוק שעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה ולמוד בה חכמת יוגית, וכיה בירושלמי סוטה פ"ט הל' י"ד, (ע"י בהרמ"א בש"ע יור"ד סי' רמ"ו סעי' ד'),

ג. והדרך עלך. בבקשה להשיבנו בלימוד תורתו כדעת הטור הובא במגן אברהם בש"ע א"ח סי' קט"ז מה שתקנו לומר אבינו בברכת השיבנו משא"כ בשאר ברכות. היט שאנו מוכירין לפניו שהאב חייב ללמד עם בנו ע"כ אנו אומרים השיבנו אבינו לתורתך, ובאבודרהם הביא ע"ש דאמרינן בספרי ובאלה שמות רבה תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב. משל לבן מלך שנשבה למדינת הים כשהוא קטן אם מבקש לחזור אפילו לאחר כמה שנים אינו בוש לחזור

יומא טבא לרבנן – בעיני סיום מסכת

נערך ונלקט ע"י: הרב משה דינין, הרב חיים בנימין גולדברג

הדרן עלך חזרה

תלמוד בבלי - יתרוטם עברי ופרוש חדש - בבא קמא תלמוד

חיים עד העולם סופו, ענינו חיים בן רחוק ברוך אילינו

אוריאל - כ (סיום מסכת סוסיים ש"ס) לוח שמיניו יתרוטם מאי 3

באר אילינו - אר"ח א"כ, אילינו בן אבירוס ארון

גלימות עומק המסע - תשע"ח קובץ

הדר בכבוד סופו, אבירוס אילינו

המעין - יג יתרוטם

חירוק - ח קובץ

יובל סני - א קובץ פירי בוד המאה

יתא טבא לדבון דייני, משנה - נילבית, חיים בניסין

מים חיים - מהדורה חדשה - א שושאנו, קיטן בן חיים

סני - ק - א סני

שדה יהושע מאגנת חושב

תבונה - אב קראיילוש, יתרוטם אילינו בן רוב בן

תלמוד בבלי - מהדורת מלון תורני בראוי - מסכת ערכין 10

דרן עלך חזרה

20 ספרים

בפירוש הדרן עלך. בפשטות פירוש המילה הדרן - "חזרה", ופירוש תפילה זו היא חזרה עליך מסכת ... היינו שנחזור על המסכת והדרך עלך דהיינו שהמסכת תחזור אילינו וכן פירש בערוך הגדול ערך הדר שלישיית שכתב וז"ל מהדר לימודו אהדרי לתלמודאי ומזה הענין הסיום שבכל מסכתא הדרן עלך פירוש זה חזרנו עליך אף אתו שהשלמנו קריאתנו דעתנו עלך והשבנו פנינו עליך וכן מהדר אפי' עכ"ל.

וכן איתא בקונטרס צל המעלות בשם הגאון מוהר"ר יוסף זכרי' שטערן ז"ל שפירש אותו ג"כ מלשון חזרה כמו וליקר מלכותי הדרי [דניאל ד' ל"ג] עיי"ש, ופירש בשו"ת מים חיים (משאש) או"ח סי' ק"פ וז"ל ר"ל לדעתי שהיא דרך מליצה כאילו מדברים עם המסכתא שאומרים לה אף שגמרנו אותך לא סלקנו דעתנו ממך שלא נחזור עוד לשנותך אלא יבוא עוד זמן שהדרן עלך דהיינו שנחזור עוד עליך, וגם את הדרן עלך דהיינו שתחזור עלך כי את יודעת שדעתך עלך עדיין וגם את תהיה דעתך עלך וכו'. ומצאנו מעין פירוש זה בשינוי במקצת בספר מגיני אברהם וז"ל איתא בשם התשבי (דף י"ט ע"א) דהפירוש הוא עדמש"כ (דניאל ד') וליקר מלכותי הדרי והפירוש הדרן

קבו

יומא טבא לרבנן

20.08.2018

אחד חזנות

הוא ע"ד דאיתא בס' הקנה חזור [חזור] ואל תצטרך לבלור ובשם מהר"ם מינץ איתא דהוא ע"ד מש"כ (דברים ר' י"ב) השמר לך פן תשכח וכו' ובעומק יותר ויובן ג"כ מה דאיתא והדרך עלן אפ"ל ד"ע הדרן ע"פ מש"כ התשבי הנ"ל והענין דהאדם שסיים המסכת צריך להתבונן מה שלימדה המסכת אותו דהעיקר מת"ת שילמד ע"מ לעשות כמו דאמרינן בקידושין סוף פ"ק (מ' ע"ב) נענו כולם ואמרו תלמוד גדול שמביא לידי מעשה ופירש רש"י נמצאו שניהם בידו כל האומר אין לו אלא תורה אפילו תורה אין לו (ע' יבמות ק"ט ע"ב) וזוה"ע הדרך עלך גם דברי הגדה ומוסר שנמצאים בהמסכת שלמד ישארו בזכרוננו שיהיו חקוקים על לוח לבבו וכו'.

בהמשך דבריו שם כתב ומה דמיסד המאמר הזה תפיס לשון הדרן דלכאורה הוא רחוק מהכוונה דלכאורה יותר טוב הי' לומר נחזר עלך הענין הוא משום דמיוסד עה"פ (תהילים מ"ה ד') חגור חרבך על ירך גבור הודך והדרך ועל פי דברי חז"ל בשבת (דף סג.) הווא בד"ת כתיב ועיי"ש ע"כ כתר בלשון הדרן לשון הידור שאימתי המסכת או הסדר הדרתנו אם נחזור עלי' שתהא מזומנת לנו ואח"ז נקבע לאמור והדרך עלך זהו מיוסד עה"פ שאח"ז (שם ה') והדרך צלח רחב כל דבר אמת ואין אמת אלא תורה (ע' ירושלמי ר"ה ג' ח') דההידור של התורה הוא כאשר בני ישראל לומדים אותה זהו המכוון מש"כ על דבר אמת משא"כ אם מונחת בקרן זוית ואין עוסקין בה זהו ענין הדרך עלן כמש"כ (ישעיה מ"ט ג') ישראל אשר בך אתפאר שהקב"ה החזיר את התורה על כל אומה ולשון ולא קבלוה אלא ישראל (כדאיתא בע"ז ב' ע"ב) וכו', עכ"ד.

ומבואר דעיקר פירוש הדרן זה בחזרה שע"י החזרה זה מראה את ההדר, וזהו הכוונה הדרן עלך היינו החזרה שע"י זה יהי' הידור.

פירוש נוסף להדרן עלך הובא בספר החיים [מתוך ספר זכויות הנדפס בספר החיים ח"א פרק ב' מהגאון ר' חיים בצלאל מוויזבורג אחיו של המהר"ל מפראג] וז"ל: ולפי שהתלמוד אינו מהודר רק אצל ישראל, וכן ישראל אינם מהודרים לפני השם יתברך רק כשביל התורה שבעל פה שהיא הסימן המובהק המבדיל בין ישראל לעמים כמו שאפרש בסמוך, על כן אנו נוהגים לומר בכל סיום מסכת הדרן עלך והדרך עלך גם אין מי שנותן דעתו על התורה שבעל פה שלא תשכח חס ושלום רק אנו וזהו דעתן עלך וכן התורה שבעל פה היא המגינה על ישראל [ולכן נקראת גמרא שהוא ר"ת של גבריאל מיכאל רפאל אוריאל לומר כי העוסק בגמרא חונה מלאך ה' סביב לו להצילו (ע' ס' מדרש תלפיות ענף גמרא בשם ס' יורה חטאים וכ"ה בחשבה לטובה) מימינו מיכאל ומשמאלו גבריאל ומלפניו אוריאל ומאחוריו רפאל ועל ראשו שכינת קל הבורח בדברי חכמים] וזהו דעתך עלך כלומר השגחתך עלך והואיל וישראל והתורה שבעל פה הן שני תאומי צביה ראוי שלא יתנשו זה מזה לא בעלמא הדין ולא בעלמא דאתי ולהיות שהתלמוד אינו חביב ומהודר כל כך רק אצל בעלי התורה אבל לא אצל יושבי הקרנות ע"כ אנו מודים ששם חלקנו מיושבי בית המדרש ולא שם חלקינו מיושבי הקרנות, עכ"ד. ועיין בספר שו"ח מים חיים (משאש) אר"ת ס' ק"פ שפירש גם בדרך

פירוש ההדרן הארוך

קבו

זו שהכונה במילה "הדרן" מתייחסת להוד והדר והוסיף כי התורה מתפארת ומתהדרת בלומדיה כמ"ש רז"ל ע"פ ישראל אשר בך אתפאר [ישעיהו מ"ט ג'] ולומדיה מתפארים ומתהדרין בה וזהו שאומרים הדרן עלך דהיינו שיהיה למודינו עולה לרצון ותתהדר בנו וכן להיפך הדרך עלן שנשמח בלימודינו ונתהדר ונתפאר בך כמ"ש רב ששת חדאי נפשאי חדאי נפשאי [פסחים סב:] וכן דעתן תהי' עלך לקיים מה שלמדנו ודעתך תהי' עלן להגן עלינו כמ"ש בסוטה כא. ומוסיפין עוד לא נתנשי מנך דהיינו שלא נשכח אותך וגם את לא תתנשי מנן וכו' הרי דלפי ביאורם הכוונה הדרן עלך הוא מלשון הדר שמהדרים את המסכת.

ולפי המבואר לעיל אפשר לומר באופן נוסף שילוב בין שני הפירושים, דהדרן עלך הוא מלשון הדר וגם מלשון חזרה, והפשט הוא שמהדרים את המסכת ע"י זה שחוזרים עליה זה מראה את ההדר שיש בה ע"י זה שמחבבים את המסכת וחוזרים עליה.

ועיין בספר האשכול הלכות ס"ת סי' י"ד דהביא נוסח ההדרן בלשון אחר ושם משמע דהוי לשון חזרה.

ובשו"ת משנה הלכות מהדורא תניינא מדור תשובות ח"א סי' ת"נ כ' שיהדר עלן המסכת שלמדנו במעי האם (עפ"י הגמ' נדה ל' ע"ב יעו"ש) והדרך עלן וכו' עיי"ש.

שָׁכַח בספר חסידים סימן תתקכ"ח אם יש אדם צריך למכור ספרים ימכור תורה שבע"פ יותר ברצון ממה שימכור תורה שבכתב שתושב"ע דומה למוכר צמר ופשטים שעומלים בה ואורגים בה לכך נקראת מסכתא לשון אריגה כמו "עם המסכת" דכתיב גבי שמשון [עי' שופטים ט"ז י"ג], הלכות לפרקים שמקבץ כל הדברים של ענין אחד זו היא מסכתא והוסיף ע"ז בס' והיה ברכה (בפתיחה למס' ברכות) וז"ל: ואנן נמי נימא לפי הפשט, מסכת נקראת אותה הכלי שהאורג משליך עם כל חלק מן התורה שבע"פ בשם מסכת, להורות, שלא יאמר האדם כבר גמרתי החלק הזה ואין מן הצורך עוד לחזור עליו, רק הפוך וחזור עליה ובכל פעם תמצא בה טעם חדש, כעין המסכת שבכל פעם שחוזרת מארגת יותר, והוא מה שאחז"ל (עירובין נ"ד ע"ב) למה נמשלו ד"ת כדד מה דד זה כל זמן שהתינוק ממשמש בו מוצא בו חלב אף ד"ת כל זמן שאדם הוגה בהן מוצא בהן טעם. [ועי' עוד פירוש בפתיחה מבעל התו"ט למסכת ברכות ומש"כ על הספר חסידים ואכמ"ל].

שָׁכַח בחלק ההלכות פרק א' סעיף ד' הובא דיש נוהגים לומר הדרן עלך מסכת וכו' בלי נדר והוא ע"פ הגמ' בנדרים (ח.) דהאומר אשנה מסכת זו הוי נדר וחייב לקיים לפיכך כשאומר הדרן עלך צריך להוסיף בלי נדר כדי שלא יהי' בעי' של נדר.

אלא דלכאורה דבר זה תלוי בפשט של הדרן עלך דאם כדבריו של הגר"ח אחיו של המהר"ל הדרן הוא מלשון הדר ולא מלשון חזרה אם כן ודאי שאין כאן נדר אבל אם הדרן הוא מלשון חזרה לכאורה יש מקום לדון מצד נדר.

שם, עמ' 241 / רמא, סעיף ג': "בתשבי דף יז"....

רלא

פירוש ההדרן הקצר

א) כן הובא במהדורת ש"ס וילנא ובמהדורת ש"ס נהרדעא הגיהו ויועיל לזכרון ובס' קיצור של"ה (מסכת שבועות) הביא שמצא במשניות דפוס אמשטרדם שנת ת"ו, נוסח האמירה לאחר שמסיים תלמודו בלימוד מסכתא. "ויועיל לזכרון שלא ישכח" לימודו מהרה בע"ה וע' מש"כ במבוא לפירוש בעזה"י ההדרן (הארוך).

ב) בסידור היעב"ץ לר' יעקב מעמדין בח"א הנקרא עמודי שמים בית כ"ז הנהגת ת"ת (כמעט בסופו) כ' ולפי שהוא מוטעה ברוב הספרים הצגנוהו פה מוגה כראוי וזהו הנוסח המובא בש"ס וילנא. ולכן הנוסחאות השונות וכן בניקוד הצגנו אותם בהערות.

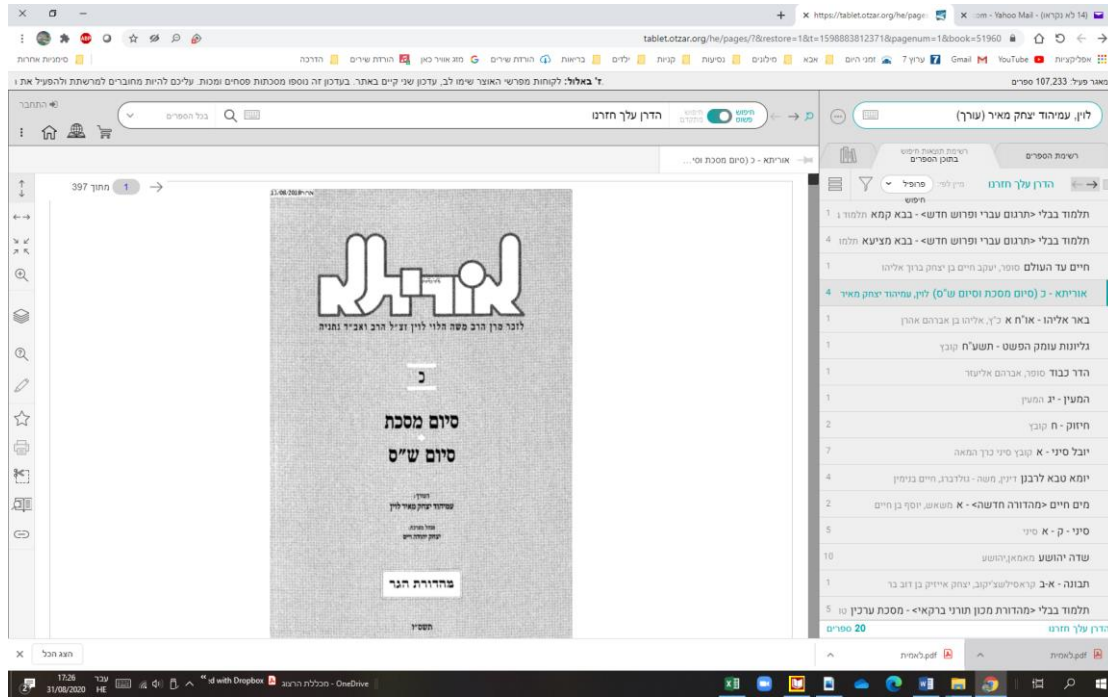
ג) בתשבי דף י"ז ע"א ערך הדר כתב וקשה לי על הנון וצריך עיון. ובספר האשכול (מהדורת אלבעק) הלכות ס"ת (סוף סימן י"ד) דף ס' ע"ב עמ' 160 כ' דרגילין רבנן למימר נהדר מר עלה, הדרנא עלך וכו'. ובספר משפחות סופרים (ערך ר' אבא בר פפא) מפרש את הוספת מטבע לשון רב האי גאון "נהדר מר עלה", כענין תפילה להשי"ת, על פי מה שאמרו ז"ל במדרש (שהש"ר ח' י"ב) שני חברים שהיו עסוקים בדבר הלכה, ונכבשים זה לזה בהלכה, עליהם הכתוב אומר (מלאכי ג' ט"ז) אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' וישמע, ואין דבור אלא לשון נחת שנאמר (תהלים מ"ז ד') ידבר עמים תחתינו, ולא עוד אלא שאם טעו הקב"ה מחזיר להם טעותם, מ"ט ויקשב ה' וישמע ויכתב ספר זכרון לפניו ליראי ה' ולחושבי שמו, [וישמע להם] ויכתב שהוא כותב על לבם המד"א (ירמיה ל"א ל"ב) ועל לבם אכתבנה, ספר זכרון לפניו שהוא מזכירה להם, ולמאן ליראי ה' ולחושבי שמו, ובמדרש תהלים (מזמור ל') מוסיף על זה, אמר ר' אבא לכך הם אומרים "אמר מר" שהן קורין לקב"ה הווא מאריה דעלמא והווא מאיר להם טעויותיהם ומחזיר להם טעויותיהם, לכך נאמר אז נדברו וגו' ע"כ, ונראה שזה הוא ג"כ פירוש "נהדר מר", שהשי"ת יחזיר הטעות עכ"ל. והנה בהסכמת הגאון ר' איסר זלמן מלצר זצ"ל לס' הדר יצחק כ' בסוף דבריו וז"ל ולכאורה לפי פי' הראשונים אינו מתאים תיבת הדרן וצריך לומר הדרנא, ועוד דגם לשון הדרנא אינו מדויק שוהו לשון עבר כמו ונסע ונטלנא ריש דברים, ולפי פירושה הוא לשון עתיד, שמבטיחים שנחזור על לימודנו, ולפי פי' מוהר"ח מיושב, ואולי יש ליישב דא"צ לנקד הַדְרָנָא אלא הַדְרָנָא והוא מלשון חזרה שלנו והיינו דכיון שבנוסח זה מבטיחים על חזרת המסכת נעשה זה לשם הַדְרָנָא, ואפשר כבר תיבת הדרן שוהו קיצור בלא הא', אבל צריך לומר כמ"ש רה"ג הַדְרָנָא, ועיין מה שכתב הרמב"ם בפיהמ"ש ריש תרומות על לשון לא יתרומו עיי"ש עכ"ל, ובעיני יצחק (על שו"ע המקוצר יורה דעה ח"א סי' קס"ח הערה ד"ה נוסח בסופו) וכך קיבלנו הקריאה הַדְרָן עֲלֶיךָ וכו' הדר' דגושה [ואעפ"כ השוא נח ולא נע, כפי שהיא שיטתנו אף בכיצא בזה ואכמ"ל], דמוכח שהוא לשון חזרה בארמית ולא לשון הוד והדר, וכמ"ש בס"ד בלשון חכמים מרפא עיי"ש דבריו.

ד) באשכול (שם) וכן בשו"ת מהר"ם מינץ (הוצאת מכון ירושלים ח"א עמ' תקס"ו) סי' קי"ט ל"ג.

ה) באשכול (שם) ל"ג ובמהר"ם מינץ (שם) גרסי' "הדרן עלן".

הדפסת ברזילצית מסד - להדפסת איכותית הדפסת ייחודית מן החכמה
 יומא טבא לרבנן: דינין, משה - גוקדברג, חיים בנימין (ג) | עמוד מס': 242 | הודפס ע"י אוצר החכמה

אוריתא - כ (סיום מסכת וסיום ש"ס) לוין, עמיהוד יצחק מאיר (עורך)

הדרן עלך

תשובת רב האי גאון בענין ההדרן ..... עא

"הדרן" מלשון הוד והדר ..... רבינו חיים ב"ר בצלאל זצ"ל ..... עד

אב"ד פרידבורג [אוצר החכמה](#)

"הדרן עלך" לשון הידור או חזרה? ..... הרב עמיהוד יצחק מאיר ליון ..... עו

העורך

תשובות רב האו

תשובת רב האו גאון בענין ההדרן והזכרת שמות בני רב פפא

מתוך ספר האשכול

התשובה דלהלן, היא המקור הכתוב הראשון שיש בדינו אודות מנהג ההדרן. זוהי תשובת רב האו גאון (ואולי רב שרירא גאון) ששובצה בתוך ספר האשכול לרכינו אברהם ב"ר יצחק אב בית דין מנרבונא, מגדולי חכמי פרובינציא שפעל בסוף המאה התשיעית וראשית המאה העשירית לאלף החמישי (המאירי ציין את שנת הסתלקותו כ' חשון ד"א תקי"ט). ספר האשכול יצא לאור בשתי מהדורות, הראשונה ע"י רבי צבי בנימין אויערבאך עם פירושו "נחל האשכול" והשניה ע"י ר' שלום אלבעק ובנו ר' חנוך אלבעק (תר"ע, תרצ"ה). הראשונה עפ"י כתיי אנונימי, והשניה מכת"י כרמולי שנמצא או בהלברשטט, ויש שינויים אחדים ביניהם. להלן סמכנו ידיו בעיקר על הנוסח שפורסם אצל אלבעק, אך גם הוא ציין לשינויים בין כתיי כרמולי לכת"י אחר של ספר האשכול שנמצא בארכיון כ"ח בפריס, (להלן כ"פ). בגוף הטקסט שינינו מקומה של שורה אחת כמתחייב לענין מתוכן התשובה, הדבר צויין בהערה 9 להלן. בהערות שוליים התבססנו על הערותיהם של המהדירים הנ"ל ועוד הוספנו בע"ה משלנו (העורך).

נשאל ממר רב האי¹ ז"ל בעסק עשרה בני רב פפא שמסדרין תלמידי חכמים שמותיהן כד מסיימי פרקים, אם הם בני רב פפא ואם אביהם אחד או רבים. וסימנים שאומר "ואתה את בריתי תשמור" (בראשית י"ז ט') מאי פירושו²? והשיב לא כולם בני רב פפא גאון³ תלמידו של רבא הן, כי בנו של רב פפא - אבא מר נקרא, ומפורש בכתובת⁴. ונראין כי

- (1) בכ"פ רב שרירא.
- (2) בנוסח ההדרן של השואל הזכירו פסוק זה לסימנא ולא היה מוכן לשואל לאיזה סימן, וראה להלן.
- (3) הר"ש אלבעק ציין שרב פפא זה היה ראש ישיבה בגרש. ומצינו שרב שרירא גאון באיגרתו מכנה את האמוראים ראשי הישיבות בשם "גאון", כמו "דמדנת נפשיה דרב חסדא לא הוה גאון בסורא", "ובתר רב פפא הוה רב אשי גאון במתא מחסיא" ועוד.
- (4) דף פ"ה. וכן הוא בברכות מ"ה. המילים "ומפורש בכתובת" אינן בכתה"י שהיה לפני בעל נחל האשכול.

תשובת רב האו גאון בענין ההדרן

ער

עב

תשובת רב האי גאון בענין ההדרן

בני שנים ושלשה הן. ויש מהן שקברותיהן על נהר פרת למעלה מגשרא דבבל⁵ וקרובין הן לרב, ⁶ כי יש מהן ששמעו שמועות מן רב חסדא. ⁷ ורב פפא גופו לא היה באותו זמן, ⁸ אלא ודאי עשרה הם. ⁹

וסימן "ואתה את בריתי תשמור" לא שמענו מעולם. ¹⁰ ויש להם סימן אחר שסודר בכי החכמים ותלמידיהם, גדוליהם וצעיריהם. ואמרו כי יש בו קבלה להסיר שכתה. ¹¹ לפיכך כל זמן שאדם גורס פרק וחוזר עליו כמנהג דרגילין רבנן למימר הדר מר עלה¹² - הדרנא עלך, אומר אחר זה הסימן זהו: "חננא רמא ליה נהמא לאחוי אבא דבריה דאפיה לריכשיה סרהביה אדא לבי דרי". ¹³ ואלו שמותיהן: חננא בר פפא. רמי בר פפא. נחמן בר פפא. אחא בר פפא. אבא מר בריה דרב פפא. ¹⁴ רכיז בר פפא. סורחב בר פפא. אדא בר פפא. דרי בר פפא. ומקמי אדכורי בני רב פפא אמרי רבנן הכי: נהדר מר עלה, הדרנא עלך והדרך עלך. דעתן עלך ודעתך עלך¹⁵ לא תתנשי מינך ולא נתנשי מינך לא

[13-09/2014nny]

- (5) נזכר בברכות נ"ט הרואה פרת אגישרא דבבל.
- (6) מסתבר לומר שקרובין לרב, היינו שהיו תלמידיו. או קרובין מבחינת הזמן כמו שמצינו דרו בר פפא משמיה דרב בע"ז כז. ורכיש בר פפא משמיה דרב בהולין מ"ב:, נ"ה.
- (7) רפרם ב"פ משמיה דר"ח (ברכות כ"ו. ונ"ט:).
- (8) בכת"י של בעל נחל האשכול נוספו כאן המילים "אלא מאוחר יותר".
- (9) ר"ל ואעפ"כ הם עשרה אם כי אבותיהן ששמם זהה הם אנשים שונים. מילים אלו נדפסו בספר האשכול, אחרי המשפט הבא - "וסימן ואתה את בריתי תשמור לא שמענו מעולם, אבל ודאי עשרה הם, ויש סימן אחר שסידר...", ברם נראה בעליל כי המילים "אבל ודאי עשרה הם", שובצו לא במקומם הנכון, ולענ"ד נראה להדפיסם כפי שהדפסנו כאן.
- (10) בפירוש נחל האשכול העלה השערה שבפרשת הברית בה נזכר כתוב זה נאמרו עשרה בריתות כדאיתא בכמדבר רבה פי"ד פסקא י"ב, וזה כמנין בני רב פפא הנוכרים בהדרן. הכתוב מזהיר בתחילת הפרשה "ואתה את בריתי תשמור", היינו אל תשכח מלקיים הברית. ואפשר שזו סגולה לזכור את הנלמד (בעבודה זרה כ"ז. למד דרו בר פפא משמיה דרב מפסוק זה שעכו"ם פסול למול).
- (11) מדבריו משמע שרק אמירת הסימן היא סגולה לא לשכוח ולא הזכרת שמות בני רב פפא.
- (12) ולהלן נאמר - "אמרי רבנן הכי: נהדר מר עלה", לשון עתיד, ואולי צריך לגרוס "הדר". עכ"פ, לכאורה משמע שההדרן היה מעין דו שיח בין רבנן שנקבצו לסיים לבין המסיים, ורבנן שאלו האם מר חזר על המסכת, ותשובתו היתה הדרנא עלך וכו', וצ"ב.
- (13) הר"ש אלבעק ביאר מילולית: חננא נתן לחם לאחיו אבא השונאו (ככ"פ ליתא דבביה) שקרע את ריכשיה, ומיהר אותן אדא לבית הריר. סרחב במשמעות מיהר מצוי בתרגום וכתלמוד, ובי דרי כמו בי דרי ראה שכת ל"ב ובפי' הר"ח שם. אך בתענית ג' נזכר כי דרי במשמעות של גורן. נהמא הוא סימן לנחמן.
- (14) צ"ב מדוע נזכר כאן רב פפא בתוארו - רב - ולא בבנים האחרים.
- (15) זה לפי כ"פ. אך בכת"י אחרים נאמר: נהדר מר עלה הדרנא עלך ודעתך עלך לא תתנשי מינך

עג תשובת רב האי גאון בענין ההדרן

בעלמא הדין ולא בעלמא דאתי, תלתא זמנין.¹⁶ יהי רצון מלפניך ה' אלקינו שתהא תורתך עמנו¹⁷ בעולם הזה ולא תנשי מפינו לעולם הבא.

ולא נתנשי מינך וכו'. וראה הערה 12 לעיל.

(16) היינו דיש להזור על זה 3 פעמים. תוספת זו "תלתא זמנין" הושמטה בהעתקות אחדות.

(17) בנוסח ההדרן המצוי אצלנו נאמר "אומנתנו".

עד

רבינו חיים ב"ר בצלאל זצ"ל

אב"ד פרידבורג (אחי מהר"ל מפראג)
בעל ספר החיים, איגרת הטיול, ועוד.

"הדרן" מלשון הוד הדר

ספר החיים

מתוך "ספר החיים" (ספר זכויות פרק ב')

ספר החיים

הגאון רבי חיים ב"ר בצלאל זצ"ל אחיו הבכור של המהר"ל מפראג, נולד קרוב לשנת ר"ץ בפוזנא. למד תורה אצל רבי שלום שכנא אב"ד לובלין (יחד עם הרמ"א), ואצל המהרש"ל באוסטרהא שבוהלין. בערוב ימיו נתמנה לאב"ד ור"מ בעיר פרידבורג שבאשכנז שבה התגורר מלפנים, ובה נסתלק לבי"ע כחג שבועות שנת ש"מ"ח. הותיר אחריו ברכה כמה חיבורים בדרש איגרת הטיול, ספר החיים, ויכוח מים חיים, באר מים חיים ועץ החיים, וכן תלמידים רבים שהפיצו מעיינותיו חוצה. בספריו חזר והדגיש את חשיבות הלימוד תורה שבע"פ - "הוויות אביי ורבא ובפסק הגאונים אשר להם משפט הבכורה" ו"הוא הסימן המובהק המבדיל בין ישראל לעמים". בתוך "ספר החיים" שחיברו בשנת של"ח בקירוב, הוא כותב את מעלות התורה שבע"פ, ובין השאר הוא מתייחס להדרן ומשמעותו. "ספר החיים" ראה אור במהדורה חדשה ע"י מכון שפתי צדיקים (ירושלים תשס"א). לתולדותיו משנתו וחיבוריו ראה ספרו של יצחק זימר, רבי חיים ב"ר בצלאל מפרידבורג, (ירושלים תשמ"ז).

"...ונקראו חכמי התלמוד חכמי האמת.¹ כי כמו שהאמת יענה דרכו וכל העולם כולו לא יוכלו להשליך האמת ארצה, כך התלמוד לפי שהוא אמת, מצד עצמו יש לו קיום, ואע"ג שכל האומות מלעיגין עליו, אפילו הכי הוא מקובל וטוב ויפה הדבר עלינו ועל זרענו אחרינו לעשותו עד העולם.

ולפי שהתלמוד אינו מהודר רק אצל ישראל, וכן ישראל אינם מהודרים לפני השם יתברך רק בשביל התורה שבעל פה שהיא הסימן המובהק המבדיל בין ישראל לעמים²

(1) כינוי מקובל אצל הראשונים, ביחס לחכמי התלמוד, (ואצל האחרונים הוא כינוי לחכמי הקבלה). ראה רמב"ן תורת האדם בהקדמה - והנה חכמי האמת רבותינו ז"ל אמרו כבראשית רבה וכו', או בספר הגאולה עמ' רפ"ט - כי חכמי האמת רצונו לומר חכמי המשנה והתלמוד ז"ל וכו', או בשו"ת הרשב"א ח"א סי' תכ"ג ובסי' תקכ"ח ועוד. עכ"פ לרוב מתייחס המושג לדברים שבאמונה.

(2) כדאיתא בשמ"ר פמ"ז א' עה"פ "כתב לך את הדברים האלה", דהמשנה והתלמוד ואגדה ניתן לישראל בע"פ שאם יבואו עכו"ם וישתעבדו בהם יהיו מובדלים מהם. וכן בהמשך שם דרשו

עה

הדרן מלשון הוד והדר

כמו שאפרש בסמוך,³ על כן אנו נוהגים לומר בכל סיום מסכת "הדרן עלך והדרך עלן".⁴ גם (אם) אין מי שנותן דעתו על התורה שבעל פה שלא תשכח חס ושלום רק אנו, וזה "דעתן עלך", וכן התורה שבעל פה היא המגינה על ישראל, ולכך נקראת גמר"א שהיא ר"ת של ג'בריאל מ'יכאל ר'פאל א'וריאל,⁵ לומר כי העוסק בגמרא חונה מלאך ה' סביב לו להצילו מימינו מיכאל ומשמאלו גבריאל, ומלפניו אוריאל, ומאחוריו רפאל, ועל ראשו שכינת אל הבוחר בדברי חכמים. וזהו דעתך עלן, כלומר השגחתך עלן. והואיל וישראל והתורה שבעל פה הן שני תאמי צבייה ראוי שלא יתגשו זה מזה לא בעלמא הדין ולא בעלמא דאתי.^[13-08-2018]

ולחיות שהתלמוד אינו חביב ומהודר כל כך רק אצל בעלי התורה אבל לא אצל יושבי הקרנות, על כן אנו מודים ששם חלקנו מיושבי בית המדרש ולא שם חלקנו מיושבי הקרנות.⁶

[אוצר החיים]

- עה"פ "כי עפ"י הדברים האלה כרתי אתך ברית" - על פי - היינו משנה ותלמוד (תושבע"פ) שהם מבדילים בין ישראל והעכו"ם.
- (3) ראה המשך הדברים שם בספר החיים.
- (4) מלשון הדר ניי=זיו, וכן משמע מנוסח הסיום בספר העקידה לר' יצחק עראמה (דברים שער פ"ז) "הדרן עלן והדרן עלך, זיוך עלן וזיון עלך". ועי' בהערותו של ר' טוביה פרשל, סיני ע' (תשל"ה) עמ' קצ"ה, ששיער כי זיוך עלן וכו' אינו פירוש של המחבר למונח הדרן עלן, אלא הוא לשון ההדרן שנהג בזמנו ובסביבתו של בעל העקידה. ועיין מה שהוסיף להביא ראיה לפירוש זה בסיני צ"ו (תשמ"ה) עמ' קצ"א.
- (5) כך גם כתב באיגרת הטיוול עמ' עט, ומקור קדמון אחר הוא במדרש תלפיות ענף גמרא, וביאר שם המלקט כי העוסק בדברי חז"ל הקב"ה עושה עליו המרכבה, דמלאכים אלו הם שרי המרכבה כנודע. ועי' בקובץ ישורון כ' עמ' תשי"ד שהביאו כן בשם הגר"א ועיי"ש בטעמו.
- (6) מנוסח ההדרן הלקוח מברכות כ"ח ב'.

הרב עמיהוד יצחק מאיר לוי
ראש בימ"ד גבוה לתורה תפארת נתניה
יד משה

הדרן עלך והדרן עלך לשון חזרה או הידור?

(א) הדרן עלך - לשון עבר או עתיד

נוסח ההדרן הנדפס לרוב בסוף המסכתות התלמודיות נעוץ כנראה אי שם בתקופת הגאונים. הוא נזכר בחלקו לראשונה בתשובת רב האי גאון שהובאה בספר האשכול¹. אולם גם מני אז ואילך כמעט שלא בא זכרו לא בראשונים ולא בכתבי יד של התלמודים. עכ"פ בספר האשכול הוא נזכר כבר כמנהג מקובל, שהרי כתב שם בזה"ל: "לפיכך כשאדם גורס פרק וחוזר עליו כמנהג דרגילי רבנן למימר הדר מר עלה, הדרנא עלך" וכו'. ובסוף התשובה הקצרה הוסיף לציין "ומקמי דאדכירי בני רב פפא, רגילי רבנן למימר נהדר מר עלה, הדרנא עלך והדרן עלך וכו' לא תתנשי מנן ולא ניתנשי מינך, לא בעלמא הדין ולא בעלמא דאתי" וכו'.

המובן המקובל אצל רוב דעלמא הוא שבפתיחה זו של ההדרן נפתח דיאלוג מרגש בארמית בין המסיים לבין המסכת, בה אומר המסיים שאעפ"י שהוא גמר את המסכת והנה הוא נפרד ממנה, מ"מ הוא מבטיח כי ישוב אליה בעתיד ומבקש מהמסכת שאף היא תשוב אליו בעתיד. מנוסח ההדרן עולה כעצם כי הדיאלוג הוא של רבים, באשר נאמר בו הדרן עלך, דעתך עלך, ומן הסתם גם הפתיחה "הדרן עלך" היא כמובן של רבים, היינו, נחזור עליך וחזרי את עלינו.

נקטנו שהדרן הוא לשון חזרה, שכך משמע מתוך תשובת רב האי גאון שנזכרה לעיל. וכן פירש גם הערוך השלם (מהד. קוהוט) ערך "הדר", שהוא כמו "מהדר לימודו, אהדרי לתלמודאי, ומזה הענין הסיום שבכל מסכתא הדרן עלך פירוש זה - חזרנו עליך אף אחר שהשלמנו קריאתנו דעתנו עלך והשבנו פנינו עליך וכן מהדר אפי", עכ"ל. גם רבי אליהו בחור בספרו התשבי² פירש כך דהדר הוא לשון חזרה והוא על דבר הכתוב בדניאל ד' "וליקר מלכותי הדרי", אך תמה על הנו"ן של הדרן, דדי היה לנקוט "הדר".

(1) נתפרסמה לעיל.

(2) נדפס לראשונה ע"י המחבר זצ"ל בשנת רפ"ז, והובאו דבריו מספר פעמים ע"י התוו"ט. ועי"ש

אלא שמהמקורות הראשונים הנ"ל האשכול והערוך השלם, עולה כי "הדרן" הוא לשון עבר רבים.³ לפי"ז יש לנקד, "הַדְרָן" ! יחירא מזו, מתוך ספר האשכול משמע שהסיום היה נערך רק אחרי שהמסיים היה נשאל אם חזר על המסכת, והשיב בחיוב. כל זה עומד בניגוד לדעה המקובלת שהדרן הוא תפילה או הבטחה לחזור על המסכת בעתיד.

על מדוכה זו עמד הגרא"ז מלצר זצ"ל,⁴ שכתב כי כעצם גם אם זה לשון עבר היה צ"ל "הַדְרָנָא" כמ"ש בספר האשכול, בדומה לתרגום אונקלוס בריש דברים על תיבת ונסע - וַיִּטְלְנָא. אך מי שמפרש שזה לשון עתיד אפשר דניקד הדרנא בקמץ, והוא שם עצם מופשט בהטיה, הַדְרָן = חזרה, הַדְרָנָא = חזרתנו. כלומר זו הבטחה שחזרתנו עליך, אלא שקיצרו את הדרנא ל"הדרן".

דבריו של הגרא"ז כווננו להסביר את גירסת האשכול. אך מהאשכול נראה בבירור שהכוונה ללשון עבר כי כתב שם: "לפיכך כשאדם גורס פרק וחזר עליו וכו', משמע שכבר חזר עליו יעו"ש, מ"מ הגרא"ז הפנה לעיין בפייהמ"ש להרמב"ם ריש תרומות.

ואמנם מפירוש הרמב"ם שם עולה כי שימושי הלשון במקום מסוים ובתקופה מסוימת אינם בהכרח זהים לשימושי הלשון בתקופה אחרת. לפי"ז נראה, דמי שפירש שנוסח הדרן הוא לשון תפילה, סבר שהמילה הדרן, בשימושו של מחבר הנוסח ובתקופתו, היא במשמעות עתידית. אך זה דוחק, ויותר נראית ההצעה שהציע הגרא"ז שהוא לשון חזרה, אלא שקיצרוהו ובמקום הַדְרָנָא עלך אמרו "הַדְרָן עלך", אך גם זה במשמעות של תפילה או הבטחה, כלומר חזרתנו תהא עליך מסכת ...

והנה, שאלנו את הגר"ת קנייבסקי שליט"א בענין זה והוא השיב לנו שלדעתו הוא לשון תפילה,⁵ דהיינו, שנוכח בס"ד לחזור על המסכת.

דפירש "הדרן עלך" - פירוש חזר בך, ותמה על תוספת הנו"ן. נראה שפירש את מה שנדפס בחלמודים בסוף כל פרק "הדרן עלך" כציווי ללומד לחזור על תלמודו. ולפיכך תמה על תוספת הנו"ן דדי היה לכתוב "הדר עלך". אכן, גם לפי פירושו היה צ"ל הדר בך או הדר עלה, ולא הדר עלך. גם לא ציין כי בסיום כל פרק או מסכת נהגו לומר "הדרן עלך", ומשמע לכאורה, שבמקומו לא היה אמירת הדרן כנהוג בימינו וכפי שנדפס בסוף המסכתות.

(3) ראה לקמן בהקדמת העורך לביאור הדרן.

(4) ראה הסכמת הגרא"ז מלצר זצ"ל לספר "הדר יצחק" מאת רבי יצחק ווילדר (ירושלים ת"ש). אך עיין בספרו של דניאל שפרבר, מנהגי ישראל ח"א (ירושלים תש"ן) פרק י"ח שכתב שהדרן = הדרנא = חזרנו, הן לשונות מתחלפים ממקומות שונים אך בעלי משמעות זהה. עיי"ש ששיער שאולי במכוון גרסו "הדרן" כדי לתת לביטוי נופך דו-משמעי, חזרה והידור (כמובא להלן) וראה שם במיוחד הערה 7.

(5) ראה להלן בתשובתו. את הראיה מלשון הערוך השלם דחה בטענה שאין זה מבעל הערוך.

הרב עמיהוד יצחק מאיר לוין

עח

עכ"פ, בין אם הדרן הוא לשון עבר ובין אם הוא לשון עתיד – תפילה⁶ או הבטחה⁷ צריך לפרש לאור זאת את ההמשך – "הדרך עלך"⁸, מה מובנו? נראה, שהכוונה להא דאמרינן בגמ' ב"מ דף פ"ה א' "תורה מחזרת על אכסניה שלה". דהיינו, אנו מבקשים מן המסכת כי חזרתך עלינו, תהי מחזרת אחר אכסניה שלנו.

משמעות נוספת ל"הדרך עלך" היא עפ"י הגדרש בסנהדרין צ"ח ע"ב עה"פ (משלי ט"ו) "נפש עמל עמלה לו כי אכף עליו פיהו", הוא עמל במקום זה ותורתו עומלת לו במקום אחר, ופירש"י שמחזרת עליו ומבקשת מאת קונה [הקב"ה] למסור לו טעמי תורה וסדריה, וכ"כ למה, מפני שאכף – שכפף פיהו על דברי תורה, ע"כ. לאור זאת, פונה המסיים אל המסכת ומבקש ממנה בתמורה לכך שעמל או יעמול על לימודה שתחזור אליו בגילוי טעמיה וצפונותיה. (את שתי המשמעויות הנ"ל ניתן לפרש גם אם הדרן הוא לשון עבר).

מאיר ומאיר

(ב) הדרן לשון הוד והדר

יש מפרשים "הדרן" מלשון הדר, הוד. כך פירש רבי חיים ב"ר בצלאל אחי המהר"ל מפראג בספר החיים, וז"ל: לפי שהתלמוד אינו מהודר רק אצל ישראל, וכן ישראל אינם מהודרים לפני הי"ת רק בשביל התורה שבע"פ שהיא הסימן המובהק המבדיל בין ישראל לעמים ... ע"כ אנו נוהגים לומר בכל סיום מסכת הדרן עלך והדרך עלך, עכ"ל.⁹ לדבריו יהיה הפירוש כך: "הדרן עלך" ההידור שלנו עליך – אנחנו מהדרים אותך. "הדרך עלך" – ההידור שלך עלינו – את מהדרת אותנו.

אך אפשר לפרש באופן קצת שונה: "הדרן עלך" – הדר שלנו מוקרן עליך. "הדרן עלך" – ההדר שלך מוקרן עלינו. בדומה למה שאומרים בשיר הכבוד: "פארו עלי ופארי עלינו".¹⁰

6 הגר"ח קנייבסקי שליט"א נשאל אם בשעת אמירת "הדרן עלך" מן הראוי לומר בלי נדר. והשיב כי הדרן עלך אינו בגדר נדר רק בגדר תפילה לרבש"ע שחאה לו סיעתא דשמיא לחזור פעם נוספת על המסכת (ראה יומא טבא לרבנן, עמ' ק"ז).

7 הגר"ש דבליצקי שליט"א כתב לי כי לדעתו פשוט שוו הכוונה, שמבטיחים שלא תשכח מאתנו. גם בשו"ת מהר"ם מינץ סי' פ"ה (נדפס לעיל) פירש דהדרן הוא לשון חזרה, ומשמעות הדרן עלך הוא – "כלומר, השמר לך פן תשכח את הדברים, חזור בהן שלא תשכח". (הובאו דבריו באליה רבה סי' קל"ט ס"ק יד). משמע קצת מדבריו שהוא כפי שהבנו את לשון התשבי. ראה לעיל הערה 2.

8 בספר האשכול בכת"י הלבדשטאט, אין את המילים "הדרך עלך", אך נמצא בכ"פ.

9 "ספר החיים" בחלק ספר זכויות, נדפס לעיל בקובץ.

10 דמיון זה כתב לי הג"ר מאיר מאוזו שליט"א ואש ישיבת כסא רחמים בבני ברק. ומצאתי שכן

כתב בספר מנהגי ישראל ח"א שם, הערה 2.

הדרן - לשון הידור או חזרה עט

זה שהתורה מתהדרת בנו נרמז בפסוק (ישעיהו מ"ט ג) "ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר". וזה שאנחנו מתהדרים בתורה נרמז אף הוא בכתובים (משלי א' ט) "כי לוית חן הם לראשיך וענקים לגרגרתך". (ושם ד' ח) "סלסלה ותרוממך ... תתן לראשך לוית חן עטרת תפארת תמגנך". וכן בעירובין נד: דרשו עה"פ (משלי ה' י"ט) אילת אהבים ויעלת חן - שמעלה חן על לומדיה (עיי"ש ברש"י). "הדרן עלן" כאן הוא באותו מובן וסגנון של (תהלים צ') "יראה אל עבדיך פעלך והדרן על בניהם".

אפשר גם ש"הדרן עלן" - נסמך על הכתוב בתהלים (מ"ה ד) "חגור חרבך על ירך גבור, הודך והדרך". לדברי חז"ל בשבת ס"ג. מדובר בדברי תורה.¹¹ כלומר, התורה היא הדרנו = הדרן עלן.

חיווק לפירושו של בעל ספר החיים, נמצא בספר העקידה לרבי יצחק עראמה (פרשת דברים שער פ"ו) כשכתב שם וז"ל: "והוא עצמו מה שהורגל בפי החכמים לומר הדרן עלן והדרן עלך, זיוך עלן וזיון עלך וכו'". ההשוואה שבין הדר לזיו, מוכיחה את פירושו של בעל ספר החיים.¹²

והנה בספר **ברכת אברהם** לרבי אברהם כלפון זצ"ל¹³ העלה ש"הפירוש האמיתי" של הדרן הוא לשון הוד והדר כפירוש בעל ס' החיים. דאם היה לשון חזרה היה צ"ל "והדרת עלן" לא "והדרן עלן". אמנם הוא ניסה לפרש דה"ק והחזרה שלך היא עלינו [כפירוש הגרא"ז] אך הוסיף ש"הוא דוחק, דהיכן מצינו חזרה מיוחדת לישראל או לתורה, וזה פשוט לענ"ד". ראייה לדבריו הביא מס' מגיד מישרים למרן הבית יוסף בפרשת וזאת הברכה שכתב וז"ל: הדרי עלך והדרך עלי זיוי עלך וזיוך עלי לא אתנשי מינך וכו', משמע כמו בס' העקידה דהדרן הוא לשון הידור.

(ג) מהדרין של נר חנוכה

במסכת שבת כ"א: איתא מצוות חנוכה נר איש וביתו והמהדרין נר לכל אחד ואחד והמהדרין מן המהדרין וכו' ב"ה אומרים יום ראשון מדליק אחת מכאן ואילך מוסיף והולך. ופירש"י בד"ה והמהדרין - אחד המצוות עושין נר אחד בכל לילה לכל אחד ואחד

(11) עי' בספר יומא טבא לרבנן עמ' קכ"ה-קכ"ו.
 (12) ראה הערתו של טוביה פרשל בסיני ע' (תשל"ה) עמ' קצ"ה. בקובץ מאוחר יותר סיני צ"ו (תשמ"ה) עמ' קצ"א, מצא הנ"ל אסמכתא נוספת בספר "עומר השכחה" לרבי אברהם גביטון (ליורנו, תק"ח). עיי"ש וראה אצל דניאל שפרבר, שם, פרקים י"ז, י"ח.
 נראה שהזיווג הזה בין "הדר" ו"זיו" נסמך כנראה על נוסח קדיש הגדול שהיה שגור בספרד ונמצא באבודרהם (מהד. קרויזר, ירושלים) עמ' ס"ח וז"ל: למעקך פולחנא נוכראה מארעא, ולא תבא פולחנא קדישא דשמיא להדריה וזייה".
 (13) גי'בה תרצ"ג.

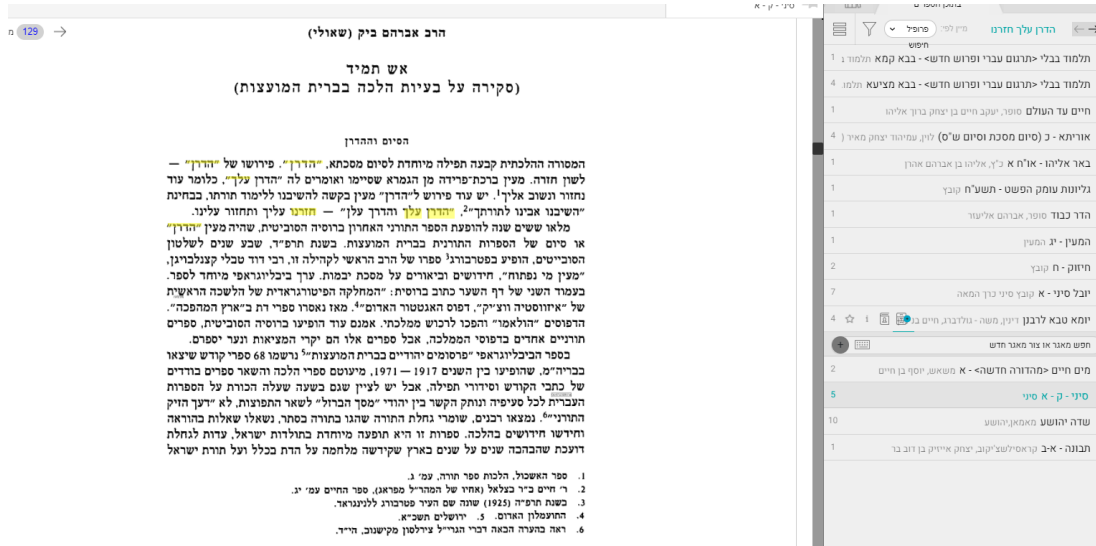
מבני הבית, עכ"ל. מה פירוש והמהדרין אחר המצוות? אילו הכוונה היתה להידור מצוה המקובל, היה צריך רש"י לנקוט לשון מדוייקת יותר ולומר "והמהדרין את המצוות". אפשר שלדעת רש"י אין הכוונה להידור מצוה, אלא "מהדרין" מלשון חזרה, והכוונה לאלה המחזרים אחר המצוות ומשתוקקים לקיימן בעצמם, ואינם מסתפקים בהדלקתו של בעל הבית, כל אחד מהם רשאי להדליק לעצמו נר חנוכה.¹⁴

לאור זאת נראה שבהדלקת נר לכ"א ואחד אין משום הידור מצוה המקובל, פרט לעובדה שכ"א מהמדליקין (מלבד בעה"ב) מראה בהדלקתו על התלהבותו והשתוקקותו לקיים בעצמו את מצוות הדלקת נ"ח ולא לסמוך על הדלקתו של בעל הבית. אכן בקטגוריה של המהדרין מן המהדרין, התוספת של הנרות היא הידור על המצוה הבסיסית. ולפי"ז יצא ש"המהדרין" הראשון הוא לשון חזרה, ו"המהדרין מן המהדרין" - מהדרין בהידור מצוה מאלה המחזרים אחר המצוה.

-----

14) עפי"ז ניתן לישב את השאלה שעוררו האחרונים, האם המהדרין המתנתקים מבעה"ב ומדליקין בפני עצמם רשאים לברך, דהא יש דעות שאין מברכין על הידור מצוה. ומאחר וכל הנרות האחרים מלבד הנר של בעה"ב הם נרות של הידור, ממילא לא יהיו רשאים לברך עליהן. אכן, אם הפירוש הוא מהדרין - המחזרים אחר המצווה, ואין לזה כל קשר להידור מצוה, אלא כ"א בא לקיים את המצוה הבסיסית שזוהה למצוותו של בעה"ב, או או יתחייבו בברכה. עכ"פ מפרש"י שם משמע שכוונתו שבעה"ב בעצמו מדליק עבור אנשי ביתו נר לכל אחד. ולפי"ז אפשר שהכוונה להידור מצוה על מצוותו הבסיסית. ומ"ש והמהדרין אחר המצוות היינו שמחזר אחר קיום מצוה מהודרת יותר. וזה אפשרי כאשר הוא בעה"ב מדליק בעצמו נר לכל אחד ואחד.

סיני - ק - אסיני

תבונה - א-בקר אסילשצ'יקוב, יצחק אייזיק - כנראה שהפסקה דלקמן נכתבה ע"פ הנ"ל, ובמעט שיבושים:

המסורת התורנית קבעה תפילה מיוחדת לסיום מסכתא. "הדרן" פירושו של "הדרן" – ממסכתות הש"ס, מסיים המסכת אומר פיוט מיוחד הכתוב ב"הדרן": "מודה אני לפניך ששמת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות... אנו משכימים והם משכימים. אנו רצים והם רצים, אנו רצים להיי עולם והם רצים לבאר שחת... ויש עוד פירוש ל"הדרן", לא לשון הודאה אלא לשון בקשה: "הדרן עלך והדרן עלך" – חזרו עלך ותחזור עלינו, בבחינת "השיבנו אבינו לתורתך".

תקוותנו שיצירה זו המופיעה בדפוס ע"י הוצאת "דעת תורה" ליד מוסד הרב קוק מאחד מגדולי הרבנים בברית המועצות שהלך לעולמו לפני עשר שנים, היא לא בבחינת הדרן אחרון אלא בבחינת שיבה, פשוטה כמשמעה "השיבנו אבינו".

תלמוד בבלי

עם תרגום עברי ופרוש חדש
חלופי גרסאות ומראי מקומות

בעריכת

ד"ר אפשטיין

פרופסור לתלמוד באוניברסיטה העברית

מיסוד חברת רול

תלמוד בבלי

מסכת

בבא קמא

תרגום ופרש

דר עזרא ציון מלמד

בבא קמא פטור. שאל רבא: הניח גחלת על לב ע
— מהו? עבדו כגופו הוא או כממונו הוא? אם המצא לומר "כו
הוא", שורו — מהו? אחר ששאל אותה חזר פשט איתה: ע
— כגופו, שורו — כממונו.

חורנו עליך, כיצד הרגלי!

בבא קמא פטור. שאל רבא: הניח גחלת על לב עבדו
מהו [עבדו] כגופו דמי או כממונו דמי אם המצא לומר כגופו
דמי שורו מהו [בחר דבעיה] הדי פשטה עבדו
כגופו שורו כממונו:

הדרן עלך כיצד הרגל

1	תלמוד בבלי - תרגום עברי ופרוש חדש - בבא קמא תלמוד
4	תלמוד בבלי - תרגום עברי ופרוש חדש - בבא קמא תלמוד
1	חיים עד העולם, סופר, יעקב חיים בן יצחק ברוך אליהו
4	אוריתא - כ (סיום מסכת וסיום ש"ס) לוי, עמיתוד יצחק מאיר
1	ראי אליהו - אל"ח א"ח אליהו בן אברהם אהרן

הרב רצאבי "שלחן ערוך המקוצר" ד (י"ד א) עמ' קס"ה

נוסח הדרן עלך וכו' שאומרים בסיום מסכתא מהתלמוד [ועיין על זה לקמן הלכות תלמוד תורה סימן קס"ד הערה מ"ד ד"ה הנוסח], וכן בסיום לימוד המשניות בליל חג השבעות, יש שואלים מדוע אין מוסיפים לומר בלי נדר, שהרי קיימ"ל בנדרים דף ח. האומר אשנה פרק זה, נדר גדול נדר לאלהי ישראל, וכמובא בשו"ת רבבות אפרים חלק ד' סימן מ"ד אות ס"א. ולק"מ, כי הדבר פשוט ש"הדרן" הוא לשון עבר, ובלשון עתיד הוא "נהדר" כמו שאומרים בסליחות ולא נהדר ריקן מקמך [ועיין למהרי"ץ בפירושו עץ חיים על האשמורות דאלול דף ט"ל ע"א ד"ה ולא נהדר], ועל זה וכיו"ב אמרו האומר "אשנה" פרק זה, אבל בלשון עבר לית לן בה. וגם מי שלא למד זאת אלא כעת בפעם הראשונה בימי חייו, שפיר דאמי לומר כהאיי לישנא, כיון שלמד זאת כבר בבטן אמו, כדאיתא בנדה דף ל: ומלמדין אותו כל התורה כולה, וכיון שבא לאוויר העולם בא מלאך וסוטר על פיו ומשכחו וכו'. **והכל** פירושו, חזרנו עלך מסכת פלונית, ומבקשים אנו שגם את תחזי עלינו, וקאי על רוחניות המסכתא. [וידוע המעשה של'חכם ערירי שעסק בגמרא מסכת חגיגה בלבד, ואחר פטירתו באה אשה והרימה קולה בבכי ומספד, שיתקבצו בני-אדם להספידו ולקברו בכבוד. אמרו לה מה שמך, אמרה להם "חגיגה" שמי, כדאיתא במנורת המאור פרק ר"ג בשם מדרש תנחומא]. והוא על דרך שאמרו (ב"מ דף פה.) תורה "מחזרת" על אכסניא שלה. דעתן עלך מסכת פלונית וכו', כלומר דעתנו עליך שלא להסיח דעת ממך לשכוח מה שלמדנו, ואף את תהא דעתך עלינו. וקשה לומר כי גם הדרן עלך, הוא לשון בקשה ותפילה, דאם כן הוה להו לפרושי. **ושמעתי** כי יש חושבים שפירוש הדרן, הדרך, מלשון הוד וְהָדָר. ונראה שהוקשה להם ביאור העניין איך היא תחזור עלינו. ומכל מקום אין זה מתקבל לומר שהדרינו יהא על המסכתא. וכך קיבלנו הקריאה הדרן עלך וכו' הד' דגושה [ואעפ"כ השוא נח ולא נע, כפי שהיא שיטתנו אף בכיוצא בזה ואכמ"ל], דמוכח שהוא לשון חזרה בארמית, ולא לשון הוד והדר, וכמ"ש בס"ד בלשון חכמים מרפא.

Dirsha
דירשא הישור

חיזוק

מרן הגאון רבי חיים קנייבסקי שליט"א

אפ"ר: תשובה זו מתייחסת לגופו של משיב (שאכן איננו ר' נתן מרומי, אלא חוקר אחרון, שהיה ממייסדי בימ"ל הקונסרבטיבי; מעניין שרח"ק נעזר כאן במידע ביבליוגרפי חשוב זה!), ולא לתוכן דבריו.

כאמור, לפי הדקדוק, קשה לומר שהוא תפילה לעתיד, כי אין תחילית אית"ן המציינת את העתיד!

כא. שאלה: האם לכל נוסח ההדרן בחלק הראשון שלו לא הנוסח המובא בגמ', יש מקור בחז"ל או במדרשים.

תשובה: קבלה מהגאונים.

כב. שאלה: בשאלה ח' נשאל אם "הדרן" וכו' הוא לשון עבר או עתיד, והשיב שהוא "תפילה", אם זו תפילה הרי זה לשון עתיד, אך מצאנו בערוך השלם שכתב בערך "הדר" בזה"ל, "הוא כמו מהדר לימודו, ומזה בענין הסיום שבכל מסכתא הדרן עלך, פירוש זה חזרנו עליך אף לאחר שהשלמנו קריאתנו דעתנו עלך והשבנו פנינו עליך, וכן מהדר אפי' משמע שהוא לשון עבר ולא תפילה לכאורה.

תשובה: התוספות בערוך השלם הם מד"ר אחר, ואינם כלל מבעל הערוך.

ראה לעיל (עמ' 11) הצעה ליישב מבחינה דקדוקית שמדובר בתפילה.